Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иниттилел-политиктит солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 151 (14873) 1992 чылдың август 7, пятница Солунга ат салган шагы 21.20. Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Дээди Соведиге эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының Президентизиниң тускай төлөөлекчизин томуйлаар дугайында Чарлыкты Россиянын Президентизи Борис Ельцин хүлээп алган.

Россия Федерациязының Дээди Соведиге Россия Президентизиниң эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле тускай төлөөлекчизиге Россия Федерациязының Президентизиниң Күрүне эрге-хоойлу эргелелиниң начальникиниң оралакчызы Анатолий Яковлевич Сливаны томуйлаан. Россия Федерациязының Дээди Совединиң болгаш оон палаталарының база Дээди Советтиң Президиумунуң ажылыга киржир эргени Россия Федерациязының Президентизиниң эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле тускай төлөөлекчизи А. Я. Сливага тывыскан.

Эрге-хоойлу айтырыгларын сайгарары биле чергелештир экономиктиг хөгжүлделиг планнарын чогаадырыга, чугаалажыр көөрүнге Президентиниң төлөөлекчизи база киржир эргелиг.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң «Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын соңгаарладыр дугайында» 1992 чылдың июль 3-те Чарлыынга немелде кылдыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын сентябрь 14-19-та Кызыл хоорайга эрттирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың август 6.

Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның тураскаалының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тывага 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартырының талазы-биле сөөлгү чылдарда чорудуп келген ажылдарын үезинде С. К. Токаның талазындан ол репрессияларны организастап турганының дугайында документилерге үндезилеттинген херечилелдер тывылган. Кижилерни хөй чылдарның иштинде политиктиг, социал болгаш шажын-үүдүлге үзел-бодалдары дээш истеп-сүрер чорук, истелгениг болгаш суд чорудулгазының хоойлу-дүрүмге таарышпас аргаларны ажыглап турганы дыка хөй кем-буруу чок, актыг хамаатыларның хей черге өлүрүнге, оларның дөргүл-төрелдериниң болгаш чоок кижилериниң аар-берге салым-хууга таварышканынга чедирген.

Массалыг репрессияларның политиказын болгаш бодунуң улузунга удур кемниг үүлгедиишкиннерни буруу шаппышаан, республиканың «Мемориал» иниттилелиниң болгаш республиканың чамдык хамаатыларының чаңгыс эвес удаа кыйгырыын барымдаалааш, С. К. Токаның ажыл-чорудулгазын боттуг болгаш шыныыбиле тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның тураскаалының дугаймда айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединин он чедиги сессиязынга чугаалажыл көөр кылдыр киирер.

2. Республиканың дээди хоойлужудулга органы түүнел шиитпирин хүлээп алырынга чедир С. К. Токаның тураскаалын түр үеде дуглап каары эргежок чугула деп саналаар болгаш, ол талазы-биле чогуур ажылды ийи хүн хуусаа иштинде кылып чорударын Кызыл хоорай чагыргазынга сүмелээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың август 6.

«ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯЛАРГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИ АГАРТЫР ДУГАЙЫНДА» РСФСР-НИҢ ХООЙЛУЗУН КҮҮСЕДИР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

1992 чылдың август 5-те. № 89. Кызыл хоорай.

«Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» Россия Федерациязының 1991 чылдың октябрь 18-те Хоойлузун күүседир талазы-биле ажылды Тыва Республиканың Чазаа чорудуп турар. Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнары амгы үеге чедир 820 хамаатыларның материалдарын сайгарган болгаш, оларны агарткан. Россия Федерациязының прокуратуразынче 48 кеземче херектерни чоруткан. Эт-хөренгизин хавыртканы-биле холбаштыр болдунган материалдыг когаралды дуглаары-биле 200 мун ажыг рубльди төлээн. Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилернин тураскаалын кылырынга акша-хөренгинин үндүрүп берген, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң болгаш Төп күрүне архивинин кадагалалында материалдарны өөренип көөрүнге кызыгаарлаашкынны соксаткан.

Ооң-биле чергелештир шиитпирлеттинмээн ам-даа хөй айтырыглар бар. Шаажылаткан кижилерни хөмген черлерни тывары, агартканнарның эргелерин катап тургузар, хоойлуда көрдүнген төлевирни тыпсыр талазы-биле ажылдар ооҗум чоруп турар.

Тывага политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле ажылды улам ыыай идепкейжидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаанын **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу (Удумбара), Иштики херектер министерствозу (Кара-Сал), Тыва Республиканың прокуратуразы-биле (Дамба-Хуурак) демнежип алгаш, агартыр дугайында киргеи билдириишкиннерни чугаалажыл көөрүн база оларга хамаарыштыр процессуал характерлиг эвес, чогуур документилерни агартканнарның болгаш оларның төреллериниң дилээнин ёзугаар тыпсырын доктааткан хуусаазында хандырар.

2. Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының берген материалдарын барымдаалааш, «Шын» (Чадамба), «Тувинская правда» (Богдановский) солуннарның редакциялары агарткан кижилериниң дацызын 1992 чылдың августан эгелеп үргүлчү парлаар болгаш, оларның дугайында кол мөдээлерни айтыр.

3. Парлалга болгаш информация министерствозу (Даржай), Чоннуң социал камгалал министерствозу (Киров) «Агарткан дугайында херечилелдиг», «Агарткан дугайында шынзылганың» тускай бланкыларын четчир хемчээлдиг кылдыр 1992 чылдың август 25-ке чедир белеткээр болгаш, оларны Россия Федерациязының чаңгыс аай документилери-биле сөөлүнде солуур.

4. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң, Иштики херектер министерствозунуң кирип келгенин ёзугаар Тыва Президентизиниң чанында күрүне шанналдарының талазы-биле комиссия (Очур-оол) агарткан кижилернин тускай аттарын катап тургузар, чазак шанналдарын оларга эгидер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар. Эргежок чугула болган таварылгада чогуур документини тыпсыр.

5. Сан министерствозу (Ондар), Чоннуң социал камгалал министерствозу (Киров) «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-нин 1991 чылдың октябрь 18-те Хоойлузунуң 15 үүлүнде көрдүнген акша эгидилгезин тыпсыр талазы-биле хемчеглерни агарткан дугайында документилерни барымдаалап боттандырар.

6. Тыва Республиканың Сан министерствозу, Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозу, районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргазының даргалары «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунда көрдүнген чиигелделерни агарткан кижилерге тыпсыр талазы-биле хемчеглерни ап чорудар.

7. Айыыл чок чорук министерствозу, районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргазының даргалары республикага политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни хөмген черлерни тывар талазы-биле ажылды уламчылаар болгаш агарткан кижилериниң төреллериниң дилээнин ёзугаар шаажылатканнарны өскээр орнукшударын организастаар.

Бо ажылды чорударынга акша-хөренгини Сан министерствозу (Ондар) тывар.

8. Хөй-иниттиниң санаториялын барымдаалап көрбүшаан, 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде политиктиг репрессиялар-биле холбашкан болуушкуннарга хамаарыштыр политиктиг база эрге-хоойлу көрүүшүүнүн чоокку үеде кылырын, а ол ышкаш С. К. Токаның бюстузунга, ооң ады-биле адаан совхозка, кудумчуларга хамаарыштыр шиитпирни хүлээп алырын Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумундан дилээр.

Политиктиг репрессиялар дугайында херектерни иштээринге киришкен 1930-1950 чылдарда хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның албан-дужаалдыг кижилериниң база ажылдакчыларының хөлелиишкиннеринге хамаарыштыр күштүг хоойлужудулгага үндезилеп эрге-хоойлу көрүүшүнүн Тывага политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республиканың Дээди Совединин комиссиязы ажылын доосканы сөөлүнде кылырын республика прокуратуразынга сүмелээр.

9. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң администрациязының болгаш Чазаанын контроль эргелелинге болгаш күрүне-эрге-хоойлу киллизинге даг-зыр.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи

А. МЕЛЬНИКОВ.

МАЛГА ЧЕТЧИР ЧЕМНИ БЕЛЕТКЭЭЛИ

ЧУРУКТА: Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны деп хүндүлүг аттыг Оюн Чамыянович Кончуй-оол бо чылын үүс башка онаастыр үүс ийи баш хураганны онча-менди алган.

Алдарлыг малчын бо хүн-нерде уруглары, ооларыбиле демнежип, малга бээр сигенин кезип, бөлүп ап турар. Амдыысында олар үүс-би тонна чедир белеткээр сорулганы салгаш, күжениишкиниг ажылдап турар-лар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртырган чуруу.

Россияның Камгалал министерствозунда

Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң Коллегиязы Россияның Чепсектиг Күштеринге эргежок чугула айтырыгларны чугаалажып көрген. 1993 чылда Россияның Чепсектиг Күштеринге бээр боо-чепсектиг болгаш шериг техниказының чагыгларын Коллегия сайгарган. Россияның социал-экономиктиг нарын байдалдарында күрүне чагыын ажылдап кылып турарын Коллегияның хуралынга демдеглээн.

Россия Федерациязының камгаланыр аргазының чогуур деннелиг хандырар сорулга-биле 1993 чылда Россияның Чепсектиг Күштерин акша хөренгилер-биле хандырар айтырыгже онза кичээнгейин хуралга угландырган.

*

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин чүүтларындан Россияның Чепсектиг Күштеринге чагыгларны кылырының база күүседирининг механизми амга чедир ажылдап кылдынмаан. Ынчангаш хамаарышпас күрүнелериниң чепсектиг күштериниң удуртулгазы-биле чаагай сеткилдиг чугаалажышкыннарны кылыры эргежок чугула деп, Коллегия санаан.

Россияның Чепсектиг Күштеринге чугула хереглеттинер үүлдериг чагыыр дугайында Хамаарышпас күрүнелериниң чазактары-биле дугуржулгаларны кылыры көрдүнген.

Шериг талазы-биле эртем-шинчилел болгаш дуржулга-конструктор ажылдарының планнарын Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң Коллегиязынга чугаалажып көрген.

Россияның шериг албанныгларының чүүтталга бажыннарының дугайында айтырыг улам ыа нарын болуп турар. Ынчангаш чүүтталга бажыннарының дугаймда айтырыны Коллегияга чугаалашкан. Амгы үеде Россияның девискээринде үүс-мун ажыг шериг албанныглар бажыннар-биле хандырылмаан. Бо нарын айтырыгны шиитпирлээр төлөөде, керээлер болгаш дугуржулгалар ёзугаар чүүтталга бажыннарын тудары, оларны шын хуваары көрдүнген. Шериг албанныгларының социал хандырылгазының талазы-биле тускай комитетти Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң чанынга тургускан. Шериг албанныгларын чүүтталга бажыннары-биле хандырар дугайында тускай программаны 1992 чылдың октябрь 15-ке чедир ажылдап кылгаш, Россия Федерациязының чазаанга киирин келирин чаа комитетке дааскан.

Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның эрге-чагыргалының күүсевин органнары-биле сыын холбаалыг ажылдап турган, шериг албанныгларының чүүтталга айтырыын шиитпирлээрин комитетке сүмелээн.

Камгалал министерствозунуң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазының өске-даа чамдык айтырыгларын Коллегияның хуралынга чугаалажып көрген.

(РосИТА—СЧТА).

КОСМОСТА УЖУДУУШКУН

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (РосИТА —СЧТА). Александр Викторенко, Александр Калери, Анатолий Соловьев, Сергей Авдеев болгаш Мишель Тонини олар чер чоогунуң орбитазында ужудуушкунну база эртем-шинчилел ажылдарын чедиишкиниг үргүлчүлеп турар.

Ужудуушкун башкарар төптүн дыннатканын ёзугаар адырга, космонавтыларның кадыкшыл байдалы эки, ужудуушкун таарымчалыг оолуп туоар.

Совлгу ШАКТА

МОСКВА. Россияның Президентизи Борис Ельцин Болгарияга барып чораан сөөлүнде Адлерге чедип келген. Оон дараазында ийи хүн дургузунда Сочиге ол дыштанар. Ол дугайында күрүне баштынының парлалга албаны дыцыаткан.

ЯКУТСК. Алмазтарны, өнүг металлдарны болгаш үнелиг даштарны ажыглаар чурумунуң дугайында түр дүрүмнү республиканың чаа-чоннуң маңан, идеген турары бо берге айтырыгны болур-чоруур-биле чогумчалыг шиитпирлээрин ол дилээн.

Сүмележишкин чөвүлел хуралга оон ангыда Г. Сайзуу, Ч. Куулар (Шаажылатканнарның уруглары), өскелерлер М. Кенин-Лопсан, О. Кара-оол, Хемчик-оолдуң оглу Мартымаа Бак-Көк, М. Шур-оол, М. Достак-оол, Л. Оорзак, Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыырап, М. Кызыл-оол, базала Тывага репрессияга таварышкан орус эштерин бирээзинин уруу Л. Ядрошникова, репрессияга таварышканнарны агартырының талазы-биле комиссияның даргазы М. С. Козлов, Дээди Советтин Даргазы К. А. Бичелдей олар санал-бодалын чыылганнар-биле солушканнар.

Хуралдың түнелиниде үүү болганыл? Чамдык дугуржулганы чедип алган-даа болза, аш чарлаар дээннер ол соруудан ойталавас бис дээрзин оларның өмүнээзинден А. Чулдум дыннатган. А ол ышкаш С. Токаның тураскаалын Тыва Республиканың Дээди Соведи шиитпирлегиже чедир тур үеде дуглап каар, оон ыыдаганын бижин чарлаар.

Репрессияга таварышканнарны ажыг-толу-биле ужуражылганын түнелин Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунда дүүн, август 6-да база чугаалашкан.

Седен ХЕРТЕК.

ДЕПУТАТ СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

Тыва Республиканың улус депутады, Президентиниң национал болгаш иштики политиктиг айтыыглар талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол бодунуң округунуң соңгукчулары-биле ужуражып чораан.

Таңды районда «Россия» совхозтуң сигенчилери-биле ужурашкан. Депутат соңгукчуларынга ХКД чурттарында, Россия Федерациязында болгаш Тывада политиктиг база экономиктиг байдалдың, нациялар аразында харылзаалардың айтырыгларының дугайында чугаалап берген. Ажылыпчилериниң хөй санныг айтырыгларынга харыылаан. Ооң сооңда Сой суурга болган ужуражылгага депутат соңгукчуларның чагыгларының канчаар күүсеттинип турарынга доктааган. Ол ышкаш ында санаторийде эмнедип, дыштанып турарларның хандырылгазы, эмчи ажылдакчыларының ажылижи-биле танышкан.

Кызыл-Арыгга эрткен соңгукчулар-биле ужуражылгага бо суурнуң моон соңгаар хөгжүлде-сайзыралының дугайында чугаа болган.

Депутат чаа тудуп турар школаларның тудугларынга барып, тудугжулар-биле ужуражып, ол чугула объектилерни ажыглалга киирерде, тудуп дүргеледирде чүүү кылырының талазы-биле дугуршкан.

Бистиң корр.

ЭП-ЧӨП-БИЛЕ ДУГУРЖУР, СҮМЕЛЕЖИР

Бо чылдың август 5-те Тыва Республиканың Дээди Совединин удуртукчулары К. А. Бичелдей, В. С. Кажин-оол, М. С. Козлов олар Тывага политиктиг репрессия чылдарында шаажылаткан болгаш хөй чылдарда кара-бажыннадып, хоруглал лагерьлеринге чорааннарының чамдык уруг-дарының чалан, сүмелешкен. Анаа оон ангыда «Мемориал» иниттилелдиг кежигүннери, республиканың хоойлу-дүрүм органнарының удуртукчулары, Дээди Советтин Президиум кежигүннери, репрессияга таварышканнарны агартырының талазы-биле республика комиссиязының кежигүннери, массалыг информация аймаанын төлөөлери база олурушкан.

Херектиг ужуру чүл дээргe репрессияга таварышканнарның хөрээн дүрүм ёзугаар сайгарып көөр талазы-биле ажыл бистиг республикада чылыш чок, эн ылангыя иниттиниң репрессияга хамаарыштыр 1991 чылдың октябрь 18-те Россия Федерациязының хоойлузун күүселири дээш чогуур хемчеглерни Дээди Совет база Чазак, тускай комиссия-даа албайын турарын барымдаалааш, репрессияга таварышканнарның уруг-дарының улус Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдейге база комиссияга негелделер киирген. Бир эвес оларны ыыдыг негелде-сагындырын күүсеттес болза, улуг назылыг хөрөөженнер — репрессияга таварышканнарның уруг-дарының Кызылда С. Токаның тураскаалының чанынга август ө-тан эгелеп аш чарлаарын дыннаткан.

Ө чоокшулаан. Ынчангаш К. Бичелдей биле М. Козлов олар шелээде турар-даа болза, бо айтырыгны хамаарышкан эштер-биле дугуржун көөр деп шиитпирлээш, оларны чыганы ол.

Сүмележир чөвүлел хуралды ажыдын тура, Каадыр-оол Алексеевич республика органнарынга тургустунган айтырыг чөптүг дээрзин чыылганнарга дыннаткаш, чүүү кылырыл, канчаарыл деп айтырыгны сүмележирин саналдаан. Репрессияга таварышканнарны айтырыы аажок нарын, бергезин, оон ужурунда моон мурнунда ажыл черле саадап турганын чугаалааш, амгы үеде кандыг ажылдар кылдынын турарын дыннаткан. Бо хүннерде бирги чадада ажыл чоруп турар. Репрессияга таварышканнарның аттарын, черле оларның дугайында эргежок чугула материалдарны чыын турар. Оларның ажы-төлүге компенсация бээри-биле улуг ажылды чогуур органнар кылып келген. Акша-хөренгинин база үндүрген. Репрессияга таварышканларның аттарының ышкаш Хоойлуда тодаргай эвес чүүл бар. Ол чүл дээрге, репрессияга таварышканнарны карартып турганнарны канчаарыл дээрзин айтпаан. Мынчап кээрге, айтырыг аажок нарын, Ынчангаш кол-ла чүве болза, чүүү канчаар кылыр? Шаажылаттырганнарны хөөржүткен черлери колдуунда билдингир. А ону казарда, акша-хөренги 12-18 млн. хире рубль, оон ангыда, техника база-зы херек. Чамдык улус политиктиг репрессияга таварышканнарның аразында анаа кем-буруу кылган төреллерин база киириштирер бодап турар чүүл база бар.

К. А. Бичелдей репрессияга таварышканнарның дөргүл-төреллери, ажы-төлү, шынап-ла, берге амыдыралды көргеп, оон уламындан оларны чамдыктары эртем-биле безин чедип албаан, түрен чораанын хөөргеп, оларга ам-даа ужалажыр дээш бүгү-ле үүлдерни кылырына белеин дыннаткаш, айтырыгны эптиг-чептүг ёзу-биле дугуржуун сүмелээш, чыылганнар бо талазы-биле саналочалын киирерин дилээн. А бодунуң эдилээнде ол С. Токаның тураскаалын дүүрер, дүжүрбес дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединге бо келир айда чугаалажып көөрү-биле киирер деп, Президиум бодап турарын дыннаткан.

Бир-ле дугаарында А. Т. Чүлдүм сөс алгаш, аш чарлаар деп турарлар кымнарыл дээрзин, оларның назы-харын база кадыынын байдалын тайылбырлаан. Репрессияга таварышканнарның дөргүл-төреллери айтырыгны ам үш чыл дургузунда тургузуп келген, мынчага чедир огулуг харыы, кылган ажыл шоолуг чок болганынга ол сеткил-биле хомудаанын чугаалаан, Дээди Советтин удуртукчуларынга база комиссияның кежигүннеринге арыг сеткил-биле дуза эрен келгенин дыннаткаш, оларның тургускан айтырыгларындан ийнин дораан шиитпирлээрин, тодаргайлаарга, С. Токаның тураскаалын ап каарын, шаажылаттырган адаларының өлүрткен болгаш хөмген черлерни айтып бээрин негээн.

Н. Л. Кунчун бодунуң чугаазынга бо айтырыгны ыыдажыр аргажок шөйлүп келгенин, мурнунда республиканың удуртукчулары моңу шиитпирлээрин-биле чүүү канчалдыр аажок турганнарын тодаргай чижектер-биле бадыткан айыткан. Оон-биле кады К. А. Бичелдейнин чугаазы-биле алырга, ам-даа чылыр дээн хөөн барын база дувурен айыткан. Бисте ам чазак-даа, удуртукчулар, ол ышкаш комиссия кежигүннери-даа чаа. Ынчангаш чоннуң маңан, идеген турары бо берге айтырыгны болур-чоруур-биле чогумчалыг шиитпирлээрин ол дилээн.

Сүмележишкин чөвүлел хуралга оон ангыда Г. Сайзуу, Ч. Куулар (Шаажылатканнарның уруглары), өскелерлер М. Кенин-Лопсан, О. Кара-оол, Хемчик-оолдуң оглу Мартымаа Бак-Көк, М. Шур-оол, М. Достак-оол, Л. Оорзак, Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыырап, М. Кызыл-оол, базала Тывага репрессияга таварышкан орус эштерин бирээзинин уруу Л. Ядрошникова, репрессияга таварышканнарны агартырының талазы-биле комиссияның даргазы М. С. Козлов, Дээди Советтин Даргазы К. А. Бичелдей олар санал-бодалын чыылганнар-биле солушканнар.

Хуралдың түнелинде үүү болганыл? Чамдык дугуржулганы чедип алган-даа болза, аш чарлаар дээннер ол соруудан ойталавас бис дээрзин оларның өмүнээзинден А. Чулдум дыннаткан. А ол ышкаш С. Токаның тураскаалын Тыва Республиканың Дээди Соведи шиитпирлегиже чедир тур үеде дуглап каар, оон ыыдаганын бижин чарлаар.

Репрессияга таварышканнарны ажыг-толу-биле ужуражылганын түнелин Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунда дүүн, август 6-да база чугаалашкан.

Седен ХЕРТЕК.

Министр-биле интервью

КИЖИ ДУГАЙЫНДА САГЫШ САЛЫР

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министри Ч. С. Монгушка бистің корреспондентивис ужурашкаш, бо чылдың бирги чартында канчаар ажылдааның сонуургап, элээн каш айтырыгларны салган. Ол айтырыгларны болгаш харыларны мооң адаанда парладывыс.

— Силерниң министерстводар май айда тургустунганын билир бис. Ындыг-даа болза, амгы кылып турар ажылынарны харыылаар организация турган. Оны барымдаалаарга 1992 чылдың бирги чартында канчаар ажылдааныңар байдалы билдине бээр деп бодай-дыр шеп. Баштайгы базымнар кандыг болганыл, Чаагай-оол Серенович?

— Министерство чаа тургустунган-даа болза, бо чылдың бирги чартында чүү кылганывыстың түнелин үндүрдүвүс. Оны чоокта чаа Кызылга болуп эрткен районнарда, хоорайларда күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптериң директорларының семинар-чөвүлел хуралынга сайгарып чугаалаштыныс.

Бистің министерствоның тургустунган кол сорулгазын солуннун номчукчулары билир. Хамыктың мурнунда амыдырап-чурттаарының үндезини —күш-ажыл-биле кижилерни хандырары, берге сайдалга таварышканнарны камгалаары болур. Оон өскедаа янзы-бүрү мергежилдерге улус өөредири, дузаламчы, деткимче көргүзери дээш ышкаш кылыр чүүлдер өөрү-өөрү эвес. Оны тускай бадылаан республика, районнар, хоорайлар программаларын өзугаар боттандырып турар бис.

Бо чылдың июль 1-ниң медээзин өзугаар алырга, республиканың чонну ажылга хаара тудар төптериге 2920 кижи ажылга тургузарын дилеп келген, оларның иштинден ажылчыннар 1610, албан-хаакчылар 822 кижи болган. Ажылга киирерин дилеп келгеннериң 54 хуузун, азы 1597 кижини ажылга тургускан бис.

Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптер сөөлгү үеде ажылын элээн идепкейжиткениниң чугаалап болур хире эки хемчеглер бар. Барын-Хемчик районуң чонну ажылга тудар төвү бодунуң программазын амыдыралга боттандырар дээш өөрү-өөрү эвес ажылды кылган. Апрельде хостуг ажылдаар черлер ярмарказын эрттирген. Кызыл-Мажалык суурнуң, Ак-Довурак хоорайының бүдүрүлгелери, организациялары-биле харылаанны тудуп, чеже хире ажылчын, албан-хаакчы, инженер-техниктиг ажылдакчылар херегин төп билир. Чүрттакчы чонну чаа мергежилге өөредиринче сагышты салып, бирги чартык чылда 210 ажылчынны, 80 инженер-техниктиг ажылдакчыны өөреткен. Олар «Тыва даг-лүүг» комбинаттың, ДОСААФ-тың автошколазының, эзот комбинадының өөредилге базаларында мергежилдерни чедип алган.

Өөр районуң чонну ажылга хаара тудар төвүнүң эгелээшкини-биле Солчур кадаа Советиниң чанында биче бүдүрүлгени ажыткан; ында мурнунда түр када ажыл чок орган кижилер ажылдаа кирген, чонну чугула хереглээр бараанарын даарап, аргын кыла бергеннер.

Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Танды, Каа-Хем болгаш өскедаа районнарның чонну ажылга хаара тудар төптери эрткен алды айларда багай эвес көргүзүглерни чедип алган.

— Силер үстүнде ажыл дилеп келгеннериң 54 хуузуга төптер ажыл тып бергенин демдегледиңер. Оон арткан кижилер ажыл чок кижилерге хамааржыр бе?

— Чок, ажыл чок кижилерге хамаарышпас. Олар чамдыктары баштайгы үеэзинде төптерге ажылдаар чер дугайында айтырыгны тургускан, ол хевээр демдегледип келбээн, азы ажылды боттары тып алган болуп турар. Бистің республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптериниң 137 кижи ажыл чок (оон иштинде 107 хөрээжен) кылдыр бүрүткеткен. 104 кижи тускай пособие акшазын ап турар. Бирги чартык чылда 51 ажыл чок кижини ажылче киргген бис. Чамдык ажыл чоктар чаа мергежилдерни чедип алырыг-биле өөреним турадар.

— Моон алгаш көөрге, республикада ажыл чоктарның саны кызырлып турар ышкажы?

— Иже, ышак-ла ындыг. Кижи бүрүзү бодунуң мергежилинге сагыш-сеткилиге таарыжыр ажылдыг болурун күзээр бис. Ынчан олар эки шынарлыг бараанарны бүдүрер дээрзи кымга-даа билдингир.

— Бистің республиканың бүдүрүлгелериңге, туруг организацияларына болган еске-даа коллективтериңге ажылчыннар, тускай эртемниглер херек болуп турар бе, азы оларның саны четчир бе, Чаагай-оол Серенович?

— Ажылдаар черлер бүдүрүлге, организация бүрүзүнде үргүлчү-ле хосталып турар. Республиканың улус ажыл-агыйынын колдуунда адыр бүрүзүнге ажылчын холдар херек. Амгы үеде 712 кижи, оон иштинде 476 ажылчын херек болуп турар. Ылангыя тудутта, үлетпүрге, транспортка, кедээ ажыл-агыйга ажылдаар кижилер хөй-биле херек. Бистің сан-түүвүс өзугаар алырга, чүгле тудутта бешин дөрт чүс чыгын тудужулар негеттинип турар. Оон ангыда эвээш эвес санныг терапевтер, кезер, диш, карах эмчилери чедишпес. Олар Каа-Хем, Өөр, Кызыл, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем районнарның эмнелгелеринге чугула херек болуп турар. Чедишпес ажылчыннарны, тудугжуларны, эмчилерни четчелээр талазы-биле ажылды районнарда, хоорайларда күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптериниң ажылдакчылары, хамаарышкан министерстволар, ведомстволар - организастан чорудуп турар.

— Бо чылдың бирги чартык чылының түнелдери колдуунда билдингир-дир. Ийги чартык чылдың байдалы кандыг болурун баш бурунгаар санап, тодарадып көрген бе? Тодаргайлаарга, бо берге рынок экономиказының үеэзинде чеже кижи ажылындан кызырлыпыл, ол ышкаш еске-даа чылдагааннар-биле ажыл чок артар хире болуп турарыл?

— Даарта чүү болуру бистерге билдинмес деп ажылыбиле чугаалаар апаар. Баш бурунгаар санап көрүүшкүн өзугаар алырга, байдал өөрүнчүг эвес болуп турардыр. Ийги чартык чылда колдуунда 12 мун хире кижи ажылындан хосталыр. Оларның иштинден 6250 кижи чонну ажылга хаара тудар төптерге ажыл дилеп келир. Санаашкын өзугаар алырга, ажылдан хосталган болгаш ажыл чок кижилерни чаа мергежил чедип алырыга өөредип, белеткээринге бир миллион чеди чүс ажыг мүн рубльди чарыгдаар. Ажыл чоктарның пособиезинге тос миллион ажыг рубльди үндүрер. Немелде ажылдаар черлерни тыварынга, онуң акшаландырарынга эвээш эвес хөренгини чарыгдаар.

Бистер чүгле ажылдан хосталыр, азы ажыл чок кижилер чеже болуруун сан-түүнүн үндүрери-биле кыдыгаарланмайн турар бис. Оларны ажылга тургузарының, чаа мергежилге өөредириниң, немелде ажылдаар черлерни тыварының айтырыгларынче кол кичээнгейни салып, бо талазы-биле болдунар-ла хемчеглерни ап турар бис. Оны канчаар боттандырарын республика болган төптериниң программаларында айыткан. Ылангыя кооперативтерни, биче бүдүрүлгелерни тургузуп турган, немелде ажылдаар черлерни тыварын, бүдүрүп үндүрер продукциянын хемчээлин көөдедир ажылдарны удуп турар.

— Чонну ажылга хаара тударынга дузалаарының фондузунун байдалы кандыгыл? Бо чылдың бирги чартында чеже хире акша киргенил, оны канчаар ажыглап турарыл, Чаагай-оол Серенович?

— Ол фондунуң ужурдузазы улуг. Анаа кирер акша чылдазының, оон чарыгдалдарының байдалын докламал чаагаарга көрүп чыдып турар бис. Бүгү бүдүрүлгелерде карточкаларны ажыткан, ында бүдүрүлгелериниң шалын фондузунуң иштин түүн айыткан, өре-ширезинин түүн ай санында бижип турар. Бирги чартык чылда фондуга 9037,7 мун рубль кирген. Оон иштинден ниитизи-биле 1741 мун рубльди чарыгдаан. Пособиелерге 136 мун рубльди, ажылчыннарның мергежилин бедидиринге 9,9 мун рубльди үндүрген. Фондуга кирген акшакөпеекти ажыктыг чарыгдаарының хемчеглерни ап турар.

— Силериң министерстводуң ажыл-чорудулгазында кандыг ажылдар чедир кылдынмайн турар ирги?

— Бистер министерстводуң, оон төптериниң ажылдакчылары программавыста хемчеглени күүсеттир дээш ажылдап турар бис. Ындыг-даа болза ону долузу-биле боттандырары чедип алдынмайн турар. Оон чылдагааннары кайы-даа коллективте, азы бүдүрүлгедээзи-биле колдуунда дөмей-дир. Биргиээлчеге боттарывыстың чедир ажылдавайн турарывыс болуп. Немелде болгаш чаа ажылдаар черлерни тыварны кончуг бергедел турар. Бүдүрүлгенин организациясының программазында уруглар сады, азы цех ажылдарын киприп-даа болгаш, ол болдунмас боордур. Барын-Хемчикте 800 кижи ажылдаар черни тыпкаан. Кадыгларны катап белеткээри, чаа мергежилге өөредири чүүлдерге айтырыг болуп бергеш, ынчалыг-даа болза, чаңгыс-даа бүдүрүлге чеже хире ажылчын [illegible] кижилери херегин биске дынатпайн турар. Оозун бодаарга, бүдүрүлгенин даартаа, келир үеде хөгжүлгеге кандыг боорлуг билбейн турар хире. Республиканың төп районнарына ажылдаар өг-бүлелерни дилеп тыва, көжүрер хемчеглерни батай боттандырып турар бис. Чүгле 9 өг-бүлени көжүрүп чоруткан, ол дээрге бердинген планның 36 хуузуур. Оон-даа еске четпестер бистин ажыл-чорудулгавыста бар. Оон дугайында чоокта чаа эрткен семинар-чөвүлел хуралга сайгарып чугаалашкаш, ол четпестерни эдерде чүү кылырын дугурушкан бис. Чүгле четпестерни эдер эвес, министерстводуң, төптериниң ажыл-чорудулгазын сайгырангайыдарының, чаарланының дугайында чугаа болган.

— Дөпчүзу-биле чугаалаарга, бо берге рынок экономиказының негелделериниг дүүштүр, азы чончуң эргелериг камгалаар дээш моон сонгаар чүү кылырын тодаралып алган ындыг бе?

— Иже, чоокку үеде кылыр чүүлдерни сүмележип, дугурушкаш, ону боттандырар дээш ажылдап тур бис.

— Мээн айтырыгларымга билдингир харыыларны бергеннер дээш четтирдим, Чаагай-оол Серенович.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК алган.

ЧЕР ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР НОМЧААШ...

Экономиктиг айтырыглар, бот-догуннаашкын болгаш чер айтырыы (садар, сатпас дээш) дигилээн материалдар (чүүлдер) янзы-бүрү солуннар арның шыва алган, удаадараа үнгүлээрин көрүп, номчуп турар мен. Кайызын кандыг дээр боор, амыдыралдан адырылбастаан берге-ле айтырыглар-дыр. Мен манаа черге хамаарыштыр бодалдарымны бижикседим.

Черге хамаарыштыр эң-не шын, шыырак материалды журналист Михаил Дуюнгар бижээн деп билдим. Д. Шактар, эртемден Д. Бузур-оол болгаш өскелер-даа чөптүг саналдарын бижигилээн-дир. Оон-биле кады черни садар аянны: «Черниң өзүлүг ээзи чокта сайзыравас», «Кыдаттар даг бажында тарааны тарып чиптер», «Даг-ны долгандыр бүталаза-бүгалаза, оон бажынче сүтүү үндүре бээр» суг-суг дигилээр, кижи бүзүрээр арга чок урдунчен бодалдар бижип турарлар база бар-дыр. Ийет, чамдыкта черниң шынарын эжижитпес, оон чавыс дужут алгылаарывыс меге эвес-ле харын. Ол дээрге чамдык колхоз, совхозтарның удуртукчуларының, агрономнарының харысалга чок, өзү барымдаалап, чүгле боттарының акшачалыңын-на ап турза, ол-ла деп бодаар чорук ышкажыл. Моон чижээн Улуг Барлык шөлдери, Чөөн-Хемчиктің Бора-Хөл чоогу, Кызыл районуң Сукпак, Көк-Тей ховуларындан көрүп болур.

Ачам тараачын, алыс бодум механизатор, трактор бригадириниң бир чылдыг сургуулун доосхаш, участок агроному, участок механиги (бригадир) боор, 8-11 чылдарда ховуу-чер сайзырадып, тараа өстүрүп чордум. Ыпчангаш чер ажылыбиле шоору таныш мен. Чайгы үеде чер сайзырадып, катап чер аңдара бээрге «Ажыы чок, артык ажыл кылып тур сен. Соксан көр» дээр колхоз даргалары-даа бар боор чораан. 1987 чылдар үеэзинде (пенсия соонда) Барын-Хемчик районуң «Хемчик» совхозунга «Сельхозхимия» шугуму-биле оон шөлдеринге чемишчидилге чаштырган мен. Ынчан район сессиязынга чораан дарганың келгеш: «Бо совхозтуң директорун бисти чорутсуң, ажыы чок. Ховуларывыста алдын-мөңгүнден эгелээш, химиктиг элементилер четчир. «Сельхозхимиянның» өдек, довурак чашкаңнан турар аймы-даа чок» диди — деп келген болбас ийикпе. Харын-даа райкүүком даргазы турган Ильенков ону: «Шын эвес» деп буруу шапкан болган. «Хемчик» совхоз девискээринде ындыг элементилер бар болган чер болгай. Ол даргаа (совхоз директору аан) ону дыннап алгаш сөглеп турган кижи-дир ийин.

Анай-кара чажымдан-на анай-хураган, хой каңгыл өскен, малчын, тараачын кижилер төлү мен. Тыва Арат Республика үеэзинде мал эмчизи-даа чораан мен. Оон бээр бо хүннерге чедир малчер ямызы (адын өскертип-даа турган болза) доктаамал ажылдап турган. Ол хиреде ол ямы мал-чер ажылын багай удуртуп келген дээр мен. Ол дугайын тайылбыр чокка чоп-даа билип чоруур. Черле ынчаш Тыва Арат Республиканың (С. Токаның) командазы-биле тыва чон ядарал-түргелде дүже бергенин база чугаалаан-даа херээ бар бе? Мындыг үржүктүрдүн, бо хүннерде: «Мал-чер ажылы билбес кижилер» дыртып, ону ам хуужудуп, садыптар болза, мал-чер ажылы ам сайзыраар дижип турар, алыс-ла тыва черни, оон мал-чер болгаш еске-даа байлактарынче чилбизи хайнынып чоруур кижилериниң бар апарганы меге эвес.

Амгы үеде тыва кижилерде бодунуң-на чуртун садып алгы дег бай, хөренгилиг кижилер ховартаан деп бодаар мен. Бай-шыдалдыг чораан тываларны ТАР-ның токажылары болгаш коммунистер янзы-бүрү арганар-биле ядарадып каан. Амгы үеде мен болза черни хөлезиге (арендага) берзе деп бодалдыг мен. Харын-даа колхозчу чораанларның малын эгидер (эрги өртек-биле) болза таарыжыр деп (колхозчу чорбаанларга ол хамаарышпас) бодаар-дыр мен. Чүге диве, колхозчуларның халаска алыскан малы ышкажыл. Ам кээп, колхозчулар малын «күрүнении» дээрге таарыжыр чоор бе бо.

Ийет, кандыг-даа зоотехник, агроном чок үеде-ле тывалар хөй малды азырап, чаагай тарааны өстүрүп ап, амыдыран-чурттап чораан. Ам кээп кризиске туттуруп алгаш: «Суг-далайда дүшкен бис. Чоокку эриктө, эштиг үнер» деп бижээн үүлүг көргеш пат-ла кайгаан мен. Чүү суг боор, кандаай, кайда эриктер боор ол? Ужуру билдинмес-тир. Мээн бодалым «сугдан үнери» эвес, ажылды өзү барымдаалавайн, а изиринктир тутчуру. Ол дээрге, черни шын өзү-биле сайзырадыры-дыр. Тарылга шөлдерин алгыдары-дыр.

Канчан шел алгыдарыл? Чингис бугаларының истеринче чире казып үнер дээрим ол. Чингистиң истери Барын-Хемчикте хөй-ле Ол истер-биле мун-муң га кур болгаш куруккан черлерни суттарып ап болур арга барын көрүп, бодап чоруур мен. Бо дугайында солуннарга бижип-даа турдум. Ону кичээнгейге ап, харылаардаа кижилер чок болган. Черле ындыг апарган шөлла болгай бо. Солуннарга кончуг эки саналдар бо-ла үнгүлээр-дир. Олар харыы, деткимче чок «эстигилеп» чиде бээр-дир. Улуг-улуг удуртур удуртукчулардан доктаалдар, чарлыктар улаа-дараа үнгүлээр-даа болза, оон алыс түнелиг чер-даа албас. Чамдыктарын өскертир, солуур, чаартыр болгулаар болгай. Чаңгыс чижек: 1990-91 чылдарда сиген кезилделери үш ай чыгам үргүлчүлээн. Ол хиреде Чааты шынаазынга сиген хөйү-биле артып каан турганын көрүп, бижип келдим. Чазын барып, Саян ашкаш саван сураглаар. Успа хөлден куу хыргыыш сөөртүр, олары малга чемдаа болбас чүве-дир ийин.

Бистин тыва чуртувуста кылын кара довуракты ховулар барык-ла чок, даглар эдектери, даглар аразында үе-дүптеп чылган үнүштер иринди, кылын эвес хөрзүн бар деп билип чоруур мен.

Бора-Хөл ховуларын бо чылын көөрүмге дагныг көк сайырам довураан үндүр тарып турган боор чордум. Ынчап барган черлерни хуужудуп-даа алза, сайзырадыптар деп идегелим чок ийин. Тывага черни садыглап эгелээр болза, үүг болурул? Помещиктер-ле көстүп келир — ол-ла-дыр. Тыва кижилерден чер эөлери белен үнмес-даа. Кайы-бир черден тояан келгеннер помещиктер болу бээр. Оларның чонга ажыы-даа чок, харын хоралыг, мөлүгүлер, дарлакчылар болу бээр. Ынчангаш чер садар чорукту кедергей кара сагыштыг сорулга деп билир мен.

Самбуу КУУЛАР.

ЧОН ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП ТУРАР

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) чаа төлевилелиниң утказы ниитизи-биле тодаргай, билдингир бижиттингенин чон билип, чүүлдүгзүнүп, саналдарын киприп турар. Оларның киирген саналдарын, немелдерин, эдилгелерин айтыры эргежок чугула.

Тес-Хем районуң хөй хамаатыларының саналдан турарын өзугаар алырга, бирги эгенин 4 чүүлүнде чончуң эрге-чагыргазын үш деп эргеге хуваап каан болганда, ол үш эрге-чагырганың деп эргелиг адырларын деп шыдалдыг болдурар диве, чүгле Тыва Республиканың Дээди Совединиң чергезинге депуттар санын кызырып, оларның профессионалдыг деңнелин чугулаар эвес, харын кожуун, суму депуттарының билиин-мергежилин бедидирин чугулаап, ол чергенин улус депуттарының санын бо хүннерде тыр-ганындан 3 катап эвээш болдурарын Конституцияга шуут айытса эки.

Күүсекчи эрге-чагырганы чончуң сонгуун кааны Президент баштап турар. Ынчаарга бүгү судтарның судьяларын база чон дорт болгаш чажыт бадылаашкын-биле сонгуурун Конституцияның 93 үүлүнге айтыры чугула.

Бирги эгеде 1 үүлгө хамаарыштыр Тыва Республика Россия Федерациязының составынга верөзге үндезилеп кирип турарын айытышаан, Россия Федерациязының составындан Тыва Республиканың ангыланып, тускай күрүне болур эргезин база Конституцияга шуут тодаргай айтып киирер деп саналдар бар.

Самагалдайда чурттап турар күш-ажылдың хоочуну Василий Сарбаа мындыг саналын киирген: «Кижилерниң амы-тынынга халдаар, кижи өлүрер кем-буруулуг үүлгедиглерге, чижек садыглаашкынга удур кижи бүрүзү демисежир хүлээлгелиг».

Тыва Республиканың Күрүне сүлдезин, Күрүне тугун, Күрүне гимнизин болгаш күрүне дылын Тыва Республиканың Дээди хуралы бадылаар кылдыр Конституцияга киирерин Тес-Хем районнуң улус депуттаты, Самагалдай ортумак школазының башкызы Г. Б. Намзырай саналдаан.

К. ЛАПЧАА
Улус депуттаттарының Тес-Хем район Совединиң даргазы.

ТӨЛЕПТИГ ХАРЫЫ БОЛЗУН

1934 чылда 8 хар безин четпээнимде аар аараш авам чок апаарга, ол үеде амыдыралдың амыр эвес турганындан, чүгле 12 харлыг апарган, баштай чайлаг школазынга, оон соонда эге чада школазынга өөренип эгелээн мен. Дайын үеэзинде чайын «Хүлбүс-Даш» МЧАЭ-сиген-тараа кезилдезинге өөреникчи оолдар үргүлчү ажылдап турган бис. Мен ынчаарда үчётчиктиң хүлээлгезин база үргүлчү күүседир турдум.

Сиген кезер машинаның бизин шимчедип шелер шатун (дөргач) дээр ыяшты бяске быжыглаар черинге тудуштурган демирлерин чышыр дугуруп аар чиге демир тып чадааш, ачам кузег, чазаглардан октанган эрги демир-хуулгаларны сывын үштүп ап чорууруп алдаа утпаам мен. Сөөлүнде 50 чылдарны эгезинде адам Ленинка колхозка сиген кестирип турда, машинаны бизин, шатунун-даа дугурарда ындыг чоон демир сывыртындактар эмгежок апарган. Оон сөөлүнде мырынай өйлей одура кескилээш, бир үзүн заводка дугуруп белеткеп каан кээр апарганын магадап турар ийик бис.

Артык кезектер чедишпес деп чеже-даа алгыржып, неген турзувусса, амгызынга бодаарга 6-7 чылдар бурунгаар багай эвес-ле турган болдур ийин. Сөөлгү чылдарда чуртта тывылган янзы-бүрү хөй партиларның удур-дедир хөделишкиннериниң түнелинде Совет Эвилели янзы-бүрү чурттаар болуп чарлып, экономика кризиске таваржып, чончуң амыдыралы бергедээнин хараадаачыг-дыр. Кижи бодаарга партия бүрүзү бо берге байдалдан канчаг уштунарының аргазын дилеп, эрге-чагырга черлериге боттарының санал-оналын киирип, эки демниг хөделип ажылдаарынче чонну кыйгырып оранизастаар болгу дег.

Ынчалза-даа кижи сагыжы дег ындыг амыр чүве кайда боор. Рак, Шортан болгаш Куу дугайында басныда дег, шупту-ла уш-баш чок хөделип, бистин эрткен үеэвисти бактап, Ленин башкының туракаалдарын бөзин тура соп, хоорай, областарны эде адап, анаа хөй миллион акша-көпеекти хөй үндүр чажып турары чогенчиг-дир. «Дее дарганы дужүрер, бо дарганы дужүрер» деп-ле алгыржып, маргыжып, митингилээн турарын көөрге, шаандагы киноларда анархистер сагышка киирер.

Ылаңгыя июнь 20-де чамдык районнардан 76 хире аттыг аныяктарны келдирил, оон иштинде 6 малчыннарның келгенин ажыглап, малчыннарның амыдыралын эжижидер дугайында митинг чиҥ, Чазакка «негелде» салып, оон соонда эрги чырыдышкын бажыңынга барып хурал чыып, Тываны Россия Федерациязының составындан үндүрер дугайында референдум эрттирер деп шинтпир үндүрүп турган «Хостуг Тыва» дээр шимчээшкиниң удуртукчуларының ол хөделишкиннерин бо кижи шуут кайгаар чүве-дир. Харын-даа чамдыктары соңгаартан хөй шериг техниказы, казактар кел чидар чүве деп-даа турган болду.

Июль 3-те үнген «Шын» солунда Михаил Шур-оолдук-даа, оон мурнунда үнген солунда Россия Федерациязының алдарлыг тренери Ооржак Чадамбаның-даа бо бодал чок чорукту шүүмчүлеп бижээн үүлдерин изиннибиле деткип ор мен.

«Шуугаар бетинде боданыр»... деп улегеп чугааны чүге үттүп турар бис! Россиядан ангыланып алгаш канчаг амыдыраар бис? Тыва Республика бюджединиң чарыгдалының чүгле 10 хире хуузун бодунун күсели-биле дуглап турар болгай. Ынчангаш амгы үедеги бүгү чарыгдалдарывысты 9 катап кызырыптар болзувусса, ол кандыг амыдырал-чурттаалга болурдур? Ыраар-чаар материалдарны, электроэнергияны, машина-техниканы кайын, чүүл-биле садып, дилеп аар бис. Ам безин чиир тараа өстүрүп чадап, мал база өстүрүп шыдавас, чүгле найырлаар, ырлаар, тыңылаарывыс көвүдеп, арткан каш малывысты могелер шаннаарынга-ла төдүп каар чыгын апардывыс. Боттары тарааны Красноярск край чедер хөлдыр өстүрүп ап турар болгаш, Турандан 70-80 километр Усинскиде бир хлеб өртээ 1 рубль 91 көпеек-тир. Ам безин тарааны соңгаартан улуг өртек-биле садып ап турган. Россиядан үне бергеш, шары, буга кожуп алгаш чеже тараа тарып шыдаар бис дээрзин чүге бодавас бис? Ам база эрги демир-хуулгар сывы чыр бе?

Школалар, эмнелгелерге чарыгдаар акша-нерек тыппайн турган, ажыы чок референдум эрттирер акша-хорецгини кайын алырыл? Улусчу фронтуруу удуртукчулары акша тып кээр бе? Черле ынчаш зогум кымга удур ындыг фронт тургусканыл?

Оон ангыда черни кижилерге хууда өөчү кылдыр садап чүве деп алгыржып турар «демократтар» бис дээр кижилеривистиң оозунга база шуут удур мен. Тываға амбын-нояндан. Ажытай бээзинден-даа, өске-даа дүжүметтерден эгелээш, анаа ядыы эраттарга чедир хуу чер өөчүлүг кижи турбаан, шупту кожа чурттап-ла чораан болгай. Бир эвес черни садар апаар болза, кандыг-бир байлар кээп Азас, Чагытайны, Танды, Бии-Хемни-даа садып аптар болза, келир үеде ажы-төлүвүс, кажан амыдыран-чурттаарыл?

Дээди Советтиң депуттаттары, эргим тыва чонум, бо дугайын ханыы-биле бодап, Россиядан Тываны ангылаары, не-черивисти хуу өөчү кылдыр садыглаары дээш туржуп турар чамдык кижилериниң, харын-даа депуттаттарының чүвения эчизин бодавас ол саналдарынга, көтүлделеринге аңыспанар. Кризистиг байдалдан дүрген үштүнар дээш, Тываның Россияның составынга тура улам хөгжүүрү дээш бистин хөй националдыг чонувустуң эп-найыралын быжыглап, кызымак турзун, эки ажылдаалыңар! Уш-баш чок чүве этпэ, харысалга чок кыйгы салып митингилексээрлерге ол силерниң төлептиг харыыңар болзун.

Михаил ДАМЧАН.
Күш-ажылдың хоочуну.

КАЙЫ МАГАЗИНДЕ ЧИИГИЛ?

Сөөлгү үеде өртектер чамдык бараанларга улам улгадып турар апарганын чон өскерип, аңаа таарымайн турарын ажыы-биле илередип турар апарганы кымга-даа билдингир. Ылангыя хүн бүрүүн бараанларының өртектериниң дыка улгатканы чончуң талазындан улуг бергедээшкиннерни болдуруп турар. Чүге диве кижилериниң, оларның иштинде чончуң чамдык кезектериниң, алыр акша-тегерин кончут эвээш, орулгазы эвээш болуп турарының ужурундан садыг-магазиннерде садып турар аар өртектиг ааш-чемни садып алыр харык-шинээзи чок болуп турар дээрзи билдингир. Оон кадында, Кызыл хоорайның магазиннеринде өртектер шуут мырынай тос аңгы-башка болуп турары чонну кайгадып турар. Оон чылдагааннарының дугайында садыг-магазин, хоорайның садыг хандырылга черлериниң удуртукчулары чонга тайылбыр ажылын чорутпайн турар. Ынчангаш садып алынчылар магазинге келгеш, азылчемни болган еске-даа бараанларны айтып каан өртээ-биле хевээр ыыт чок садып алгаш-ла чоруп турар. Ол эвээш орулгалыг кижилерге улуг материалдыг болгаш моральдыг согуг болур дээрзи чөп болгай. Чижээ, 1000 рубльден бичиле өрү пенсия ап орар кырган кижи болза ак саржагны болгаш колбасаны магазиндеп чүгле караа-биле көөрден башка, безин амзаар кылдыр садып чиириге күш четпейн турары биске билдингир. Ам көрүп көрээлиннер, ааш-чем өртээ Кызылдың садыларында кандыг-кандыг болуп турарыл?

Чижек кылдыр бирги категорияның инек эдин ап көрээлиннер. Июль 28-те ону Кызылдың 13 дугаар магазинин бир килограммны 85 рубльге садып турган болза, а 20 дугаар магазинин садыгжылары ону 88 рубльге садып турган. А казан 40 дугаар магазин ол-ла эдин бир килограммда 65 рубльге садып турган. Эдден-ле чүве?!

А бирги категорияның хаваа эдин бир килограммда 75 рубльге садып турган дээзинин дугайында 20 дугаар магазинин удуртулгазы дыннаткан. А өскелери маанга харыы бербейн барган.

Дагаа эдин тыва чон шоолуг чивес. Ындыг-даа болза аңгы шаг бергеде база-ла ап турар болгай. Ынчангаш бо продуктуну бир килограммын өртээ 48 рубль кылдыр санап алгаш, 13 дугаар магазинин коллективи саткан. А 40 дугаар болгаш № 9 магазиннерге ону оон арайла чиик өртектерге саарган.

Демги-ле чугаалап турганывыс шыдал чок кижи садып чиг шыдавас колбасаныстың бир килограммда өртээ 135 рубль болуп турар. Ону ындыг өртек-биле 20 дугаар магазинге саткан.

Мурнуку «оон үелерде» болза бир килограммны 3 рубль 40 көпеек-биле садып алгаш «аар-дыр» диҥип турганывыс ак саржагның бир килограммда өртээ 16 дугаар магазинде 165 рубль болуп турда, 9 дугаар магазинде шуут 243 рубль болган. Ол дээрге барык 80 хире рубль «ылгалдыг» болуп турары садып алынчыларга кара-кайгамчык?! Анаа бөдүүн баш-биле бодаар болза, харын ам 1-ги болгаш 2-ги соттуг, дуустуг азы дыс чок дээш ылгалыргa ол хаваа карылгалыг турбас хире. А үнүш үзүн ол-ла гастрономда бир килограммны 106 рубльге садып турда, Ленин кудумчузунда 20 дугаар магазинин садыгжылары 115-ке «хырыладып» турган.

Маргаринни демги-ле төп гастроном дижириниг магазинге бир килограммны 96 рубльге садып турда, ол-ла Ленин кудумчузунда магазинивис мырынай 100 рубль кылдыр чарлап алган турган.

Кефир өртээ магазиннер аразында шоолуг ылгал чок, колдуунда-ла 4-5 рубль болуп турар.

Хүнүүк-даанны чиксенчи сметана өртээ 5,9, 13 дугаар магазиннерде бир кг-да 55-10-га чоруп турда, 20 дугаар магазин оон 10 көпеек «чөгедип» алган. А 16 дугаар магазинин садыгжылары хаваа мырынай 46 рубль 20 көпеекке саткан. Ынчангаш чамдык садыг черлериниң сметана өртээ барык 10 рубль хире ылгалдыг болуп турарын номчуучу эскерип одур боор.

Пастеризастаан суг өртээ магазиннерде колдуунда көмей, чүгле 20 дугаар магазинде 1 көпеек ажып туган. Ындыг-даа болза бо продукт дыка хөй таварылгаларда чедишпейн турган, ол дээш кижилер кара дан бажында турган, «кылыр ажылы» ол турган. Ам чай келген, өтсиген четчиш турары-биле холбаштыр фермаларда суг дыка немежип турар дээрзин айтыры артык эвес.

А курраг суг өртээн айтырайыпаска-даа, ону амгы үеде чон шоолуг албайы турарындан магазиннерде чыдып турар. Бир магазинде кг-да 135, өскезинде 145 рубль болуп турар.

9 болгаш 13 дугаар магазиннер дагаа чуурганын 10 борбакты 16-17 рубльге садып турда, ол продукт 10 дугаар магазинде 20 рубль апарган турган.

Кус чоокшулап, өскелеп кылыр үеде ындыг чүве ийикпе, эмгир өртээ шуут билдинмес?! Чижээлээргe, 5 дугаар садыг ону бир кг-да 44 рубль 50 көпеекке садып турган болза, «9 дугаар» —94-50-те, а 13 дугаар садыг «мугур» өртек кылдыр 100 рубль кылдыр «хүүлдуруп» алган! Анчан бар болза садып ал, чок болза, аңнап каан кара шайдан ижер ле!

Круца аймаандан чаңгыс чижектен көрээлиннер. Манная крупа-дыр че. Ону «40 дугаарда» 17-ге, «5 дугаарда» 18-50-те, «13 дугаарда» 25-ке, а «20 дугаарывыс» хамыкты ажып, кг-ны 42 (!) рубльге садып турар болган.

А фильтрлиг сигареттерниң бир хапты алырга 20 рубльден эвээжевейн турар. Үстүкү хемчээли 25 рубль.

Ам районнардан каш чижектен база көрүптээлиннер.

Бирги категорияның инек эдин Барын-Хемчикте болгаш Улуг-Хемде бир кг-да 60-60 рубль. А Каа-Хемде оон 12 рубль аар. Ында хаваа эдин база ындыг, өртек чаңгыс.

Эң аар өртектиг ак саржаг Улуг-Хемде болуп турар. Бир кг-да өртээ барын 253 рубль. А эң аар үнүш үзүү Барын-Хемчикте — кг-да 151 рубль! Эң аар өртектиг маргаринни база оон «тып ап» болур.

Эң аар өртектиг чиир Бии-Хемде. Өртээ кг-да 126 рубль. Эң чиигі — Эрзиндe — 45 рубль.

Хонгүүвүс калбас хүнүүн чиир хлевинис өртээ амдыызында 10-12 рубль аразында чоруп турар. Ол дээрге подольск сорттуг далганындан бижирген хлеб-тир. Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хем хлеб өртээн дыннатпаан. Өске далгандан кылган хлеб өртээ 5-6 рубль.

Водканың бир литрниң (ийн шилде) Барын-Хемчикте өртээ 550 рубль. А Кызылда 360-440 аразында.

Серенги өртээ бир харжакчыгаштын 13 рубль 05 көпеек. Шупту районнарда деп.

Мынчангаш өртектер кайда-даа деп эвес болуп турар. Чамдык черлер оон өртээн улгаттырып, бөгтарынга хөй орулганы киирип алырын бодап турар, а чамдыктары тургускан чурум өзугаар садып турар дээрзи билдингир-дир. Ынчангаш Кызылдың чамдык магазиннеринде бараан өртээ ангыаны болуп турарыга чон тодаргай харыыны кажан алыр ирги?

Тыва Республиканың статистика эргележинч допчуланы В. КАРА-САЛ кылган.

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Уланчызы, Этези №№ 148, 149 «Шында»).

97. **Игнатов Константин Никитич** 1896 чылда Тамбов областың Шахман районунуң Свиньина суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес, Кызыл хоорайга облместпромнуң бухгалтери турган. Тываның область суду КК-ның I кезээнин 58-10 үүлү-биле 1949 чылдың май 21-де 10 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң ДС-нин Президиумунуң 1955 чылдың июль 1-де доктаалын ёзугаар херекти үүлгедиг составы чок дээш сокаткан.

282, 173. **Иргит Тоичут-Ловун Кур-Чалан** 1885 чылда Тес-Хемнин Чыргаландыга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13-15 үүлү-биле 1941 чылдың август 8-те 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди судунуң 1969 чылдың октябрь 10-да доктаалы-биле агарткан.

279. **Иргит Сыдын-Камбы Шандан-Хелин** 1881 чылда Тес-Хемнин Бай-Даргга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1939 чылдың май 9-та боолап ялалаар деп шиптен (КДХ). ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1969 чылдың сентябрь 10-да доктаалы-биле агарткан.

233. **Иргит Лама Кенден** 1899 чылда Чөөн-Хемчиктин Чадаанага төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1939 чылдың март 10-да 4 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1966 чылдың апрель 25-те доктаалы-биле агарткан.

185. **Иргит Лопсан-Текен Иргит Майдр** 1889 чылда Бай-Тайганың Мөгөн-Бүрөнге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Чөөн-Хемчиктин Чадаанага хуу ажылдыг чораан, Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ының 58-10, 58-11 үүлүдери-биле өөдө казаан күш-ажыл лагерине 10 чылга шиптен. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң тодаратканы-биле ук херекти сокаткан.

136. **Кыргыс Дыртык-Хелин Чамирич** 1895 чылда Улуг-Хемнин Хендергеге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 58-10, 59-2 үүлүдери-биле 1941 чылдың апрель 28-те 8 чыл хосталгазын казаан, Тываның область судунуң доктаалы-биле кем-херек үүлгедишкининиң составы балыктаттынмаанындан ук херекти сокаткан.

145. **Котелевская Людмила Николаевна** 1915 чылда Чита областын Чита хоорайынга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес, Кызыл хоорайдың Төгөрөй кудумчузунда 17 дугаар бажынга чурттап турган, албан-хаалчы. 1956 чылдың сентябрь 28-те өскүзү-өөрүн болбазынын дүрүмнүге ат салыышкынын алган область суду РСФСР-ниң КК-зының 4 үүлүнүң 5-ки пунктузунга үнелеп-ээш, 1956 чылдың ноябрь 29-да херекти сокаткан.

77. **Кокчу Карты Сырат** 1906 чылда Тес-Хемнин Бөөт-Даргга төрүттүнген, тыва кежигүн эвес. Тес-Хемнин Самагалдайга быжыглыган ажылдап турган. Красноярск крайның шериг трибуналы КК-ның 19-58-9 болгаш 58-10 үүлүдери-биле 1952 чылдың март 17-де өөдө өзаар күш-ажыл лагерине 25 чылга шиптен.

43. **Корсунов Иван Николаевич** 1927 чылда Улуг-Хемнин Баян-Колга төрүттүнген; орус, кежигүн эвес, Кызылдың Рабочая кудумчузунда 78 дугаарлыг бажынга чурттап, сантелге заводунга ажылдап турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 51, 194, 136 үүлүдери-биле 1943 чылдың октябрь 28-те 5 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди суду кем-херек үүлгедишкининиң составы балыктаттынмаанындан ук херекти 1955 чылдың март 23-те күш чок болдурган.

43. **Крутиков Михаил Владимирович** 1927 чылда Красноярск крайның Шушенское суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызылдың Кызыл партизан кудумчузунда 3 дугаар бажынга чурттап, сантелге заводунга ажылдап турган. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 51, 119, 136, 194 үүлүдери-биле 1944 чылдың апрель 24-те 5 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди суду кем-херек үүлгедишкининиң составы балыктаттынмаанындан ук херекти 1955 чылдың март 23-те күш чок болдурган.

43. **Карпов Петр Дмитриевич** 1928 чылда Красноярск крайга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызылдың Песочная кудумчузунуң 20 дугаар бажынында чурттап турган, ажылсыз. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 51, 136, 193 үүлүдери-биле 1944 чылдың апрель 28-те 2 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди суду кем-херек үүлгедишкининиң составы балыктаттынмаанындан ук херекти 1955 чылдың март 23-те күш чок болдурган.

44. **Кодевакин Константин Степанович** 1918 чылда Омск областын Сергатск районунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес, Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 85 дугаарлыг бажынга чурттап турган, ажылсыз. Тываның область суду ЭД-ниң 58-10 үүлү-биле 1952 чылдың январь 23-те 25 чыл эргезин казаан, РСФСР-ниң Дээди суду 1956 чылдың декабрь 21-де херекти сокаткан.

128. **Күжүгет Кенден Мандый-оолович** 1914 чылда Барыын-Хемчиктин Кара-Хөлге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Бай-Тайга районга сан киллизинин инспектору турган. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-зының I кезээнин 58-10 үүлү-биле 1952 чылдың май 12—13-те 10 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы ёзугаар 1956 чылдың апрель 20-де херекти сокаткан болгаш 1956 чылдың май 7-де хостап үндүрген.

157. **Кара-Сал Эренчин Самдан** 1902 чылда Чөөн-Хемчиктин Чыргакыга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, ол-ла районга шагда киллизинин начальнигинге ажылдап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1938 чылдың октябрь 28-те боолап ялалаар деп шиптен. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының тодаратканы-биле кем-херек үүлгедишкининиң составы чок болганындан 1959 чылдың июль 7-де агарткан.

164. **Күжүгет Даржа Таржаа Дыртый** 1913 чылда Барыын-Хемчиктин Кара-Сугга төрүттүнген, тыва, партия кежигүү, олуг районга ТАРН Улуг-Хем райкомунуң секретарынга ажылдап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13, 15 үүлүдери-биле 1940 чылдың сентябрь 2-де боолап ялалаар деп шиптен, ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1962 чылдың май 4-те хүлээп алган доктаалы-биле ТАР ИХЯ коллегиязының Күжүгетке хамаарыштыр 1940 чылдың сентябрь 2-де судунуң шиптирин күш чок болдурган.

442. **Күжүгет Бачыылай Кош-Кулак** 1920 чылда Барыын-Хемчиктин Шекпээрге төрүттүнген, тыва, ол-ла районга чурттап чораан. Тыва областың кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы РСФСР-ниң КК-ының I кезээнин 58-10 болгаш 59-7 үүлүдери-биле 1948 чылдың декабрь 30-да 10 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле агарткан.

257. **Кадчин-Хелин Шоо-Тойчу** 1876 чылда Моолга төрүттүнген, моол, кежигүн эвес, Бии-Хемнин Чкаловкага хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 43, 51 үүлүдери-биле 1943 чылдың апрель 28-те боолап ялалаар деп шиптен. ТАССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1989 чылда агарткан.

17. **Кыргыс Дагба-Лама Аракчаа** 1892 чылда Улуг-Хемнин Көк-Чыраага төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 үүлү-биле 1936 чылдың июль 24-те ЭКЛ-ге 2 чылда шиптен. ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың сентябрь 14-те кылган түннели-биле агарткан.

251. **Кыргыс Бузуна Боле** Эрзинге төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1939 чылдың июль 9-та ЭКЛ-ге 5 чылга шиптен. ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1966 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

277. **Кыргыс Делик-Кунчул Миндирия** 1874 чылда Эрзиниң Качыкка төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 11, 13, 26, 18 үүлүдери-биле боолап ялалаар деп шиптен, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1966 чылдың март 21-де доктаалы-биле агарткан.

18. **Кыргыс Еренчин Тембирел** 1880 чылда Эрзиниң Эрзин суурунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, ол-ла районга хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 үүлү-биле 1936 чылдың июнь 24-те ЭКЛ-те 4 чылга шиптен. ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 15-те кылган түннели-биле агарткан.

217. 159. **Кыргыс Шангыш Хемчикович** 1910 чылда Өөрүнүң Саглыга төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1949 чылдың май 4-те 6 чылга хосталгазын казаан. ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1966 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

162. **Кыргыс Хемчик Чамбал** 1888 чылда Чөөн-Хемчиктин Хорум-Даргга төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга Чыргакыга хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 үүлү-биле 1939 чылдың май 4-те 8 чылга хосталгазын казаан. ТАССР-ниң Дээди судунуң 1966 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

264. **Куулар Чылбак-Сарыг Кумзат** 1885 чылда Чөөн-Хемчиктиң Шемиге төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 11, 13 үүлүдери-биле 1940 чылдың ноябрь 3-те 6 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1966 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

207. **Куулар Оппайты Ажыкай** 1897 чылда Сүт-Хөлдүң Сут-Аксыга төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1939 чылдың ноябрь 14-те 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1965 чылдың май 27-де агарткан.

207. **Куулар Менге-Сюрюн Мандыр-Чуллум** 1920 чылда Чөөн-Хемчиктин Баян-Талага төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1939 чылдың ноябрь 14-те 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1965 чылдың май 27-де агарткан.

215. **Кара-Сал Бирлей-Хөрек Байыр** 1900 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыракаңга төрүттүнген, тыва, к. э., Хөндергейге хуу ажылдыг чораан, ТАР Дээди суду ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1941 чылдың май 6-да 7 чыл хосталгазын казып шиптен, ТАССР-ниң Дээди суду 1965 чылдың июль 24-те агарткан.

215. **Кара-Сал Нурзет Шыырак** 1896 чылда Чөөн-Хемчиктин Чадаанага төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР Дээди суду ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1941 чылдың май 6-да 7 чыл хосталгазын казып шиптен ТАССР-ниң Дээди суду 1965 чылдың июль 24-те агарткан.

246. **Кара-Монгуш Чамыян Чүгурту** 1906 чылда Өөрүнүң Солчурга төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүү, Чөөн-Хемчиктин Баян-Тала сумузунуң даргазы турган. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1939 чылдың март 1-де 8 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди суду 1966 чылдың сентябрь 24-те агарткан.

239. **Куулар Шимбай-оол Дажы Доржу** 1897 чылда Чөөн-Хемчиктин Баян-Талага төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан, ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1936 чылда 6 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1966 чылда агарткан.

246. **Куулар Байыр-Хелин Дондукай** 1884 чылда Чөөн-Хемчиктин Баян-Талага төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР Дээди суду ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1939 чылдың март 1-де боолап ялалаар деп шиптен, ТАССР-ниң Дээди суду 1966 чылда агарткан.

263. **Кыргыс Чамзы-Мээрен Кыска-Чалан** 1890 чылда Бии-Хемнин Баян-Колга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг, ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 10-13 үүлү-биле 1941 чылдың апрель 1-де 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1967 чылдың октябрь 18-те агарткан.

101. **Кыргыс Лопсан-Серен,** Каа-Хем районунуң Бүрен сумузунга 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-зының коллегиязы 33 ч. март 9-та ТАР-ның ЭД-зинин 41 үүлү-биле 2 чылга хосталгазын казаан, төрээн черинге хуу ажылдыг турган 90 ч. март 7-де прокурорнуң түннели-биле агарткан.

268. **Кыргыс Назын Сюрюнович,** Эрзин районунуң Эрзин сумузунга 1892 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-зинин 10, 11, 12, 13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 8 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының тодаратканы ёзугаар 68 ч. октябрь 3-те шиптелди күш чок болдурган.

188. **Кыргыс Тарыма Баайла,** Эрзин районунуң Тере-Хөл сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-12 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 4 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

251 **Кыргыс-Сумужук Сумужук-Лопсан Сурас-Дамба,** Эрзин районунуң Нарын сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 38 ч. декабрь 10-да ТАР-ның ЭД-ниң 13 үүлү-биле ЭКЛ-те 3 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де түннели-биле агарткан.

231. **Кыргыс Тажи Канзан,** Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 6 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалын ёзугаар агарткан.

272. **Кыргыс Тажы-Дава Балдан,** Эрзин районунуң Нарын сумузунга 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 44 ч. октябрь 21-де КК-ниң 58: 8, 58, 9 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 18 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының тодаратканы ёзугаар 68 ч. октябрь 3-те шиптелди күш чок болдурган.

188. **Кыргыс Тарыма Баайла,** Эрзин районунуң Тере-Хөл сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-12 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 4 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

251 **Кыргыс-Сумужук Сумужук-Лопсан Сурас-Дамба,** Эрзин районунуң Нарын сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-зинин 10, 11, 12, 13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 8 чылга шиптирин ёзугаар кемниг үүлгедишкининиң кылдынмаанының ужурундан херекти сокаткан.

164. **Кыргыс Намзакай Аныкович,** Улуг-Хем районунуң Шагаан-Арыгга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 40 ч. сентябрь 2-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 13 үүлүдери-биле 5 чылга ЭКЛ-га шиптен. Төрээн черинге чурттап, райкомбинатка кладовщиктеп ажылдап турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 62 ч. май 4-те доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгединиң кылдынмаанының ужурундан херекти көөрүн сокаткан.

231. **Кыргыс Монгул-оол Чаимын,** Улуг-Хем районунуң Хендерге сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-зинин 10, 13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 5 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалы-биле агарткан.

251. **Кыргыс Сөзаа-Шуйаа-бай Таажын,** Эрзин районунуң Эрзин сумузунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-зинин 10-13 үүлүдери-биле, КДХ-ге шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. ноябрь 14-те доктаалын ёзугаар кемниг үүлгедишкин кылдынмаан ужурундан херекти сокаткан. агарткан.

101. **Кыргыс Сарыглар Сурас,** Эрзин районунуң Качык сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 33 ч. май 12-де ТАР-ның ЭД-ниң 41 үүлү-биле шиптен. Каа-Хем районунуң Тере-Хөл сумузунга хуу ажылагыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. март 7-де түннелин ёзугаар агарткан.

41. **Кыргыс Сонам-Баир Сагаачы,** Улуг-Хем районунуң Эйлиг-Хем сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 13 үүлү-биле 45 ч. сентябрь 28-те КДХ-ге шиптен. Хайыракан сумузу, Чөөн-Хемчик районга хуу ажылдыг турган. Прокурорнуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

31 **Кыргыс Кожул-Кунээ Алтай,** Тере-Хөл районунуң Качы сумузунга 1904 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның суд коллегиязы 43 ч. февраль 1-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 11, 12, 20, 42, 51 үүлүдери-биле КДХ-ге шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

477. **Кыргыс Тас-оол Түкей-оол,** Улуг-Хем районунуң Эйлиг-Хем сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның суд коллегиязы 38 ч. декабрь 10-да ТАР-ның ЭД-ниң 13 үүлү-биле ЭКЛ-те 3 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де түннели-биле агарткан.

231. **Кыргыс Тажи Канзан,** Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 6 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалын ёзугаар агарткан.

272. **Кыргыс Тажы-Дава Балдан,** Эрзин районунуң Нарын сумузунга 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 44 ч. октябрь 21-де КК-ниң 58: 8, 58, 9 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 18 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының тодаратканы ёзугаар 68 ч. октябрь 3-те шиптелди күш чок болдурган.

188. **Кыргыс Тарыма Баайла,** Эрзин районунуң Тере-Хөл сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-12 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 4 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

251 **Кыргыс-Сумужук Сумужук-Лопсан Сурас-Дамба,** Эрзин районунуң Нарын сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-зинин 10, 11, 12, 13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 8 чылга шиптирин ёзугаар кемниг үүлгедишкининиң кылдынмаанының ужурундан херекти сокаткан.

164. **Кыргыс Намзакай Аныкович,** Улуг-Хем районунуң Шагаан-Арыгга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 40 ч. сентябрь 2-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 13 үүлүдери-биле 5 чылга ЭКЛ-га шиптен. Төрээн черинге чурттап, райкомбинатка кладовщиктеп ажылдап турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 62 ч. май 4-те доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгединиң кылдынмаанының ужурундан херекти көөрүн сокаткан.

231. **Кыргыс Монгул-оол Чаимын,** Улуг-Хем районунуң Хендерге сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-зинин 10, 13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 5 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалы-биле агарткан.

251. **Кыргыс Сөзаа-Шуйаа-бай Таажын,** Эрзин районунуң Эрзин сумузунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-зинин 10-13 үүлүдери-биле, КДХ-ге шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. ноябрь 14-те доктаалын ёзугаар кемниг үүлгедишкин кылдынмаан ужурундан херекти сокаткан. агарткан.

101. **Кыргыс Сарыглар Сурас,** Эрзин районунуң Качык сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 33 ч. май 12-де ТАР-ның ЭД-ниң 41 үүлү-биле шиптен. Каа-Хем районунуң Тере-Хөл сумузунга хуу ажылагыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. март 7-де түннелин ёзугаар агарткан.

41. **Кыргыс Сонам-Баир Сагаачы,** Улуг-Хем районунуң Эйлиг-Хем сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 13 үүлү-биле 45 ч. сентябрь 28-те КДХ-ге шиптен. Хайыракан сумузу, Чөөн-Хемчик районга хуу ажылдыг турган. Прокурорнуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

31 **Кыргыс Кожул-Кунээ Алтай,** Тере-Хөл районунуң Качы сумузунга 1904 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның суд коллегиязы 43 ч. февраль 1-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 11, 12, 20, 42, 51 үүлүдери-биле КДХ-ге шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

477. **Кыргыс Тас-оол Түкей-оол,** Улуг-Хем районунуң Эйлиг-Хем сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның суд коллегиязы 38 ч. декабрь 10-да ТАР-ның ЭД-ниң 13 үүлү-биле ЭКЛ-те 3 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де түннели-биле агарткан.

231. **Кыргыс Тажи Канзан,** Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 6 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалын ёзугаар агарткан.

272. **Кыргыс Тажы-Дава Балдан,** Эрзин районунуң Нарын сумузунга 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 44 ч. октябрь 21-де КК-ниң 58: 8, 58, 9 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 18 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының тодаратканы ёзугаар 68 ч. октябрь 3-те шиптелди күш чок болдурган.

188. **Кыргыс Тарыма Баайла,** Эрзин районунуң Тере-Хөл сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-12 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 4 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

251 **Кыргыс-Сумужук Сумужук-Лопсан Сурас-Дамба,** Эрзин районунуң Нарын сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-зинин 10, 11, 12, 13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 8 чылга шиптирин ёзугаар кемниг үүлгедишкининиң кылдынмаанының ужурундан херекти сокаткан.

164. **Кыргыс Намзакай Аныкович,** Улуг-Хем районунуң Шагаан-Арыгга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 40 ч. сентябрь 2-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 13 үүлүдери-биле 5 чылга ЭКЛ-га шиптен. Төрээн черинге чурттап, райкомбинатка кладовщиктеп ажылдап турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 62 ч. май 4-те доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгединиң кылдынмаанының ужурундан херекти көөрүн сокаткан.

231. **Кыргыс Монгул-оол Чаимын,** Улуг-Хем районунуң Хендерге сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-зинин 10, 13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 5 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалы-биле агарткан.

251. **Кыргыс Сөзаа-Шуйаа-бай Таажын,** Эрзин районунуң Эрзин сумузунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-зинин 10-13 үүлүдери-биле, КДХ-ге шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. ноябрь 14-те доктаалын ёзугаар кемниг үүлгедишкин кылдынмаан ужурундан херекти сокаткан. агарткан.

101. **Кыргыс Сарыглар Сурас,** Эрзин районунуң Качык сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 33 ч. май 12-де ТАР-ның ЭД-ниң 41 үүлү-биле шиптен. Каа-Хем районунуң Тере-Хөл сумузунга хуу ажылагыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. март 7-де түннелин ёзугаар агарткан.

41. **Кыргыс Сонам-Баир Сагаачы,** Улуг-Хем районунуң Эйлиг-Хем сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 13 үүлү-биле 45 ч. сентябрь 28-те КДХ-ге шиптен. Хайыракан сумузу, Чөөн-Хемчик районга хуу ажылдыг турган. Прокурорнуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

31 **Кыргыс Кожул-Кунээ Алтай,** Тере-Хөл районунуң Качы сумузунга 1904 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның суд коллегиязы 43 ч. февраль 1-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 11, 12, 20, 42, 51 үүлүдери-биле КДХ-ге шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

477. **Кыргыс Тас-оол Түкей-оол,** Улуг-Хем районунуң Эйлиг-Хем сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның суд коллегиязы 38 ч. декабрь 10-да ТАР-ның ЭД-ниң 13 үүлү-биле ЭКЛ-те 3 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де түннели-биле агарткан.

231. **Кыргыс Тажи Канзан,** Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 6 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалын ёзугаар агарткан.

272. **Кыргыс Тажы-Дава Балдан,** Эрзин районунуң Нарын сумузунга 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 44 ч. октябрь 21-де КК-ниң 58: 8, 58, 9 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 18 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының тодаратканы ёзугаар 68 ч. октябрь 3-те шиптелди күш чок болдурган.

188. **Кыргыс Тарыма Баайла,** Эрзин районунуң Тере-Хөл сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-12 үүлүдери-биле ЭКЛ-те 4 чылга шиптен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түннели-биле агарткан.

251 **Кыргыс-Сумужук Сумужук-Лопсан Сурас-Дамба,** Эрзин районунуң

Башкы дугайында сөс

ХОВАР ШАҢНАЛДЫҢ ДИПЛОМУ

Ажылым аайы-биле Тыванын чеже-чеже ажыл-ишчи, чогаадыкчы, талантылыг кижилери-биле ужурашпаан, олардан амыдыралчы өөредигии албадым дээр. Бо удаада июльдуң бир аяс эртенинде, ырда кирген улуг Межегейни хээлеп чыдар иогаан арыгны, дүдүскектиг делгемнерни эргип көрүп хап ора, суурнуң Лесная кудумчузунга Межегей школазының директору Кара-кыс Кожай-ооловна Монгушка дужа бердим.

— Оо, хүндүлүг башкым, «эртежи суггатчы элбек сугга таваржыр» деп чер ажылдакчыларының чугаазы бар болгай. Мен силерге бо хире эрте дужуп келген болганымда, бөгүнгү ажыл-хереэвис элбек сугну хөй арыктарже салыпканы дег чогужар-дыр аа — деп, өөрүшкү-биле мендилештим.

Школаның башкылары, ажылчыннары, дуржулга-ногаа шөлүүнүң удуртукчулары өөреникчилер-биле кады аш-талга-септелге, шимелде ажылыынче шагда-ла кире берген, диннитиг ажыллаан турлар. Директор бөлүктер-биле тустуста чугаа солчуп, хүннүң планын дугуржуптары билек, оон өрээлинге киргеш, келген хереэм-биле чергелештир, оон ажылчы намдарын сонуургап, чугаа кылыр аргалыг болган мен.

«Элчогун аа!» — башкының бир-ле дугаар сөзү ол болду.

Эки кылган ажыл, элеп чиг-пес болгай, ол уланчылыг, хөгжүлделиг, ескелерге үлетер, дуржулга-даа болур ужурлуг, элчоксунган хереэ бар бе деп бижиир бодаан чүүлүмче башкымны чоокшуладыл, ажыы-биле чугаалаптым.

Башкының кыска-даа бол, сактыышкыны, алдан чылдар үезинде интернационалчы, хөй чурттакчылыг Чадаана хоорайның школала-ынга чедирди. Чадананың № 1 ортумак школазынга өөренип турала, «Өөредилге — ол дээрге, ёзулуг-ла күш-ажыл, оон түнел чедип аарла, кызын өөренир, тура-сорук херектир, деп медерел биле алгаандан аңгыда, уран чүүл, улуг хөгжүм — чүртталганын база бир хей-ааг кирикчизи-дир эвеспе» деп чүвени билгени болур. Өөредилгеден хостуг үеде бичии Кара-кыс ыры, танцы, гимнастика бөлүмнеринге кичээлдеп четтигин, школазының, ынак хоорайының хөй-нинти ажылынга хире-шаа-биле киржип турган.

Чөөн-Хемчиктин Кулун-Дүжер эге школазынга директорлап эгелээни-биле, күш-ажыл делтеринге «директор» деп бижилге-биле башкының күш-ажылчы намдары эгелээн. Директорнуң харысалгалыг ажылын көңгүс аныяк тура-ла, хүлээп ап, чөпшээрелин бергени — Кара-кыстың дидим болгаш эрестиг мөзү-шынарының онзагай демдээ-дир дээрзин ноичукчу овааның демделээр боор. Кижи кандыг-даа мергежил, ажылче бирги базымны кылырда, күштүг күзелден аңгыда, мергежилин шын тып, шилип алыры чугула. Эге базыда илереп келген чедишкиннерге менээргенмези. Үстүнде чугаалаанывыс ындыг шынарлар чедип аар дээн үзел-бодалдарын бодарадыр дээш чаныш-сыныш чок, өдөөра чүткүл Кара-кыс Кожай-ооловнада ылап-ла бар дээрзин, мен хоочун башкы кижи болгаш, ылап-ла эскердим.

Ол бежен харлаан юбилейинге чедир, республиканың янзы-бүрү школаларынга таптыг-ла 32 чылдар иштинде үгле директорлап ажылдап чоруур. Чугаа кадында, Чөөн-Хемчиктин Ак-Даш, Чыргакы 8 чыл школаларынга база-ла директорлап ажылдап турган деп билип алдым. А бөгүн өөрүнүүг үве — ол школаларның башкылар коллективтери, оон өөредип чорааны — ам тускай амыдыралдыг, мергежилдиг апарган өөреникчилериниң ону утпайы, харын амгы-даа чогаадыкчы ажылын ырактандаа бол, деткип, сонуургап, хайгаарап, харылзааны үспейн турары.

1989 чылда Межегей школазының баазазынга школачы кижи бүрүзүнүң эстетиктиг кижизидилгезинче угланган калбак хемчээлдиг программалыг шенелде шөлү ажыттынган. Ук коллектив ол бодалды бодарадырынче Улус өөредилге, Культура министерстволарының болгаш республиканың Башкылар билиг бедидер институдунуң килдистериниң харысалгалыг ажылдакчыларын чалап, моральдыг, материалдыг деткимчени ажыраче угланган организастыг ажылды директор, шынап-ла, шыдамыккайы-биле чоруткан. Ынчангаш ортумак школага база бир уран чүүл школазын ажыдып, анаа өөреникчилерниң киржилгезин чедип алганы өөреникчи кижи бүрүзүнде бар угаан-бодал курлавырларын делгеми-биле ажыдып, талантылыгларны тыварынга дыка улуг идигни берген.

— Ук школаны ажыларынга Екатерина Никитична Позднякова, Галина Панова улуг рольду ойнааннар. Оларга, школа коллективинге ук ажылды ада-иелер, чонче үндүрүп, кижизидилге ажылын делгеми-биле эгелей берген социал башкыларга, Кызылдың уран чүүл училищезинин доозукчулары чылдың-на кээп, дузалажып эгелээннер. Тускай программалыг уран чүүл школазынга ыры-танны, чурулга, хөгжүм хереклерининге ойнаарынан аңгыда, өөреникчилар аргыыр, дааранар, быжар, сиилбип дааранар, чазаар бөлүмнерге база киржип, уран чүүлдүн кайгамчык делгеминче школа ынчаар үнүп эгелээн.

Улусчу уран чүүлдү удуртуруга үгле тускай мергежилдиг башкылар эвес, а социал байдалдың башкыларының ачызында, ада-иелер, күш-ажылдың хоочуннары база чылыг холун сунуп, уруглар, ооллар-биле ажылдан кирипкен. Олар уруглар-биле боттарының бажыннарынга-даа, клубка, школага-даа кичээлдеп турарлар. Ындыларга бызаанчы башкызы В. Серен-Доржу, дааранырынга С. Шавыраа, улусчу хөгжүмүң өөредиринге Олег Оюн, Ырлаар-оол Хомушку, пенсионер Александра Белекмаа, сиилбип дааранырынга Екатерина Крайкова болгаш төлептиг үлүүн киирип чоруур өскелерни-даа хөй-биле адап болур. Бо шенелде үезинде өөреникчилер ортузунга коллективчи, интернационалчы кижизидилгениң шынары экижээн.

— Уруглар белеткеп алган концерти-биле, холу-биле кылган үүлдерин делгеп, чурттап турар черлериниче, күш-ажылчы коллективтерже үгле өөреникчилер эвес, а харын-даа хөй-нинтичи кижилер боор, арны частып, нинтинин черинге болун ап билир, чараштыр кеттинип, иштики болгаш даштыкы культуразынче кичээнгейни боттары-ла салып, организастыг апарганы социал башкылар, бистер шуптувус эскерип, эвээш-биче-даа бол, чедип алган чамдык үүлдерге чоргаарлакмас аргавыс чок—деп, Кара-кыс Кожай-ооловна сеткил хаып чугаалады.

Межегей школазынга эгээн каш чылдарда тодаргай түннеллерин үндүрүп келген эксперимент-шенелде шөлдүн ажылын директор башкы Москва, Чита, Сочи дээш, өске-даа черлерге камгалап, дуржулга солчулгаларынга чангыс удаа эвес чораан. Бөлүк башкылар, өөреникчилер коллективи Москванын Улус ажыл-агый делгелгезинге кылган ажылы-биле чедип, шаннатканнар.

1992 чылдың март 3-те ону тыва черге суур школазынга мындыг улуг шенелдеин чедишкиниг чорутканы дээш, К. К. Монгуш РСФСР-ниң социал инноватору (чаартыкчы) деп ховар шанналдың диплому-биле шаннаткан. Оон аңгыда, башкы РСФСР-ниң улус өөредилгезинин тергинин деп аттыг, медальдарлыг болгаш өске-даа хөй-нинти организацияларының шаннаалары бар.

Чаа, чогаадыкчы ажыл чангыс чеге турбас, ол хөгжүлделиг. 1992 чылдын январь айдан эгелээш, школаның бо шенелде шөлү ам оон-даа делгем программалыг боор, социал педагогика, социал айтыыларже үнген. Ам Межегей школазында Россия Федерациязының Педагогика эртемнер академиязының социал айтыыглар, социал педагогика талазы-биле регионнар аразында Тыва филиал төвү ажыттынган.

«Өөреникчиниң социал байдалын экижитпес болза, оон эки өөренип, бүгү талазы-биле сайзыраарынга бергелер тургустунуп кээ, ынчангаанда кижизидилгени эге баштай доот алыр эвено — өг-бүледе кижизидилгеге, ада-иелериниң ролюн кажангызындан-даа артык көдүрер, негээр, кады ажылдаар апаар бис» деп, директор тайылбырлады.

Бир-тээ, бо эгелээшкин эртемге үндезилеттинип турар болганда, Башкылар билиг бедидер институттун директорунун эртем талазы-биле оралакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады А. К. Качзайның чугаазын манаа кирийн.

— Шенелдениң бирги чадазында бо школа коллективи, социал башкылар ажылынга мурнунга салган сорулгазын чедишкиннинг күүсеткен. Ам өөреникчилер-биле бүгү талалыг ажылдың уг-шин калбарар. Өөреникчи кижинин хуу амыдыралы, кадыы, оон өг-бүлезинде байдалы, социал камгалалы, ажыы-биле чугаалаарга, республикада чоонуң камгалалын харылап турар министерствоонун, өске-даа организацияларының удуртулгазы база кирип турар.

А бир кол демделээ үве—мурнунда чадап турганывыс, уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр, тос-башка кылаштажып турган хөй-нинти организацияларын чангыс күш кылдыр каттыштырары.

Эртемденнин ол чугаазынга каттышпас аргам чок. Ам ноябрь айда бо школага ийн хүннүң эртем-практиктиг конференция болур, анаа Москвадан 3 төлээ кээп киржир.

Аныяк башкыларга, салгакчыларның кичээнгейинге чугаалаксаан үвем, бо үүлдүн маадыры Кызылдың педагогика институдун бот-өөредилге-биле дооскаш, бөгүнге чедир, ургулчуун бот-билиин бедидип, кезээде чаа, мурнакчы дуржулгалар, шенелделени оюп эртпейн, оон чалданмайн, улуг дилээшкиниң оруунда. Чогаадыкчы ажылдың бедиктеринче чүткүлдүглериниң бирээзи.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

Гонорарын солуунун агар саныгга шилчидерин диледим. (-АВТ.).

ЖУРНАЛИСТИҢ СӨӨЛГҮ НОМУ

Журналист Окан-оол Кыргысович Намчылак бедик мергежилдиг авторларын бирээзи чораан, бир эвес ол элекке назынындан чарылбаан болза, чонунуң, оларның кызымак ажылжинин чыпшык ажы-чанынын, ада-өгбелериниң шагдан бээр салгал дамчып келген буянныг чаңчылларынын дугайында чеченчиткен үүлдерин, проза чогаалдарын амдаа бижиир турган.

Эрткен чылын «Дайын кескиндизи» деп ийи чүс үжен ийи арыннардан тургустунган биче эвес хемчээлдиг чыныды чогаалдары үнүп кээри билек, анаа душ болуп ужурашпаан берген мен. Ук номнуң дугайында кыска хөөрешкен бис. Оон чугаалазы мындыг:

— Бо номну бижиир дугайында бодал шагда-ла планнаттыган үве. Кол-ла үве кады төрээн акымны бодааш, коячуг бижиксээн мен, оон ады — Быштак-оол, Ажы-төлүнге, алган кадайынга-даа буян-на болур-ыйнаан дээш. Оон-биле чергелештир, аныяк-өскенге база патриотчу үлегер-даа болур-ла ыйнаан... Оон өске-даа бижиир дээн темаларым бар, ылангыя амгы амыдырал дугайында, ындыг-даа бол, ам дээрезинде бышпаан, анаа-ла бажым иштим долган бодалдарымга эптип чоруур кижи-дир мен, ийин... — дээш, чазык хүлүмзүрүп кагды. Оон соонда чангыс-ла катап ужурашкан бис. Ынчан ол мээн айтыыларымга допчу харылап, ыраажы уруу Людазынын дугайын чугаалады.

Оон мен: «Мээн база Люда деп кады төрээн дуңмам уруг чораан үве ийин, ол база Ленинградка театр сургуулунда өөренип чораан база ырлаар, танцылаар кижи үве, хайлыг. Өөрге оозал-ондакка таварышкаш чок апарган ийин, күжүр...» дээн мен.

Окан-оол Кыргысович кончуг биче сеткилдиг, бөдүүн кижи дээрзин мурнунда-ла билир турдум. Телевидениеге, редакцияга ажылдап турда бажынынга барып хөөрежип, ном, чогаал дугайын чугаалажып чордувус. Хайну хөрээниң иштинде шыгжап алгаш чораан-дыр дээрзин сөөлүнде эскерген мен.

Оон «Дайын кескиндизи» деп ному дүн бараалгалыгдыр, ынчалзажок ук номнун бижиттингени дыка-ла мергежилдиг болганын эскерген мен. Сюжеттиг шугумнар, тывынгыр деңнелгелер, чараш чурумалдар, уран тодарадылгалар (эпитеттер) чогуур туруштарын эзлепкен.

«Дайын кескиндизи» деп улуг хемчээлдиг тоожудан аңгыда «Чызынай», «Четтиидим, Рада», «Шылгаттынган найырал» (ада-чурт дайыны) «Коккаарактар» (Тываже шуургуп кирген шаандагы ак оруустар дугайында), «Элегес чурттуг оол» деп чечен чугаалар база бедик мергежилдин деңнелинге бижиттинген. Бо адаттынган чогаалдарның кол идеязы — кажан херек апаргында, ынак төрээн чурту дээш, оон улус чону дээш хамаатыг кижи амы-тынын тыртылыш чокка бүрүн өргүүр. Ынчангаш О. К. Намчылактың «Дайын кескиндизи» деп ному аныяк-өскенге төлептиг белек болуп артар-даа.

Сандан САНДЮ.

ДҮК НАЙЫР-ДОЮ

(Тыва фольклор темазынга сценажыткан көргүзүг)

Барыын-Хемчик районунуң Аксы-Барлык суурда төөгү башкызы Шанчы Сагаапович Сат моон адаанда парлаанывыс тыва фольклор темазынга сценажыткан көргүзүгүн редакцияже чоруткан. Башкының тургусканы бо көргүзүгнү бот-тывынтыр артистериниң, школаларда, өөредилге черлериниде тургустунган уран чүүл бөлүктериниң кичээнгейинге бараалгаттывыс.

Тыва улустуң «Кадарчы» деп ырызының аалгазын лимбиге ойнап турда, көжегенин бир талазындан кадыг идиктиг, тыва тоннуг, инчеектиг кадарчы кыс ырлап үнүп келир:

Кадарарда хоюм чараш,
Катап сөглээр авам эки.
Үндүрерде хоюм чараш,
Үттен сургаар авам эки.

КӨЖЕГЕ АЖЫТТЫНАР

Торгу чычыы тоннарлыг кадыг идиктиг кадайлар, эрээн-шокар хөлеңнерлиг кадай-кыстар, кызыжыктар хой дүгү дыдып олурар. Шылбалап карттааш, хоюглап каан үзүн суук саваштарны эгиннеринде салгылапкан эрлер (беш-алды хире) чедип келир.

Шупту (мөгее аарак) чугаалаар:

Дыткан дүк дыттынгыр
болзун,
Үскен дүк үстүнгүр
болзун!

Дүк дыдыкчылары база-ла мөгее аарак харылаар:

Дүк кагарда хол
хаварбазын,
Дүргек-дүргээ-биле хоюг
болзун!

Эрлер ырлаар:

Ак-ла дүктү хоюдар дээш
Ак-ла талдан кылган
саваааш,
Ар дүктүн таагызын
Арылдыр-ла саваан
саваааш,

Шупту:

Саваааш бажын саналдырган
Сарыг хойнуң таагызы
Салып-салып өйүп кээрге
Сарыг хевис көжеге боор.
Эрлер хөмну долгандыр
ийн балдыр кырынга дискектей олурупкаш, савааштар-биле дүктү хап эгелээр дээ чорда, чорук кижизи чедип келир, **(йөрээлди салыр):**

Улуг үүле чайгаар бүтсүн,
Уруг-дарыг чүреккир
болзун!
Көргелекте хөвең дег
болзун,
Каккалакта хаг дег болзун!

Шупту:

«Ындыг-ла болзун! Чорук
чогузун!»

(Чорук кижизи үүле бүдүржүп кириптер)

Савааштар-биле дүктү кагарын хөглүг, демиг, чараш кылдыр көргүзер.

Дүк салырының мурнунда аалдың эр, херээжен эрлери йөрээлди салыр.

Аалдың эр ээзи:

Эр хойнуң дүгү
Эргек дег кылын болзун!
Тогду хойнуң дүгү
Торгу дег чымчак болзун!

Аалдың херээжен ээзи:

Кызымны өглээримде
Кидизим кылын болзун!
Оглумну өглээримде
Олбуум кылын болзун!

Танцы: «Дүк садыр»

Дүк салырының уран мергежилин (дыдарын, эгее чулагайлап салырын, суглап шаптарын, эгени өзекке дүрерин, аргамчы-биле шарыырын, сыдым-биле шарыга азы аътка сөөртүрүн, өөрениң хевирлерин) танцы уран чүүлүнге көргүзер.

Хөглел — найыр эгелээр. (Хомуска, быыаанчыга, игилге аалгалар куттулуп турар.)

Демги-ле дүк каккан эрлер дүлгээзинниг кожаннаар.

Бирги эр:

Сөваан бажын саналдырган
Сарыг хойнуң таагызы
Сагыш-чүрээм
саймааратган
Сарыг баштыг кижи кызы.

Ийги эр:

Кезек кижи херилдирген
Хенче хойнуң таагызы
Кезээ шагда чурттаксай
бээр
Хеймер кара уруг эшти.

Шупту:

Тозан хоюм дүгү турда,
Торгу маннык тоовас-ла
мен,
Донат сооктар, үезинде
Торгу маннык торбаан
болбас.

Мөге салыы эгелээр. «Шүүлген мөгеге ужа, ужуурүнге—төш!» деп аалдың эр ээзи чарлаар.

Мөге салыкчыларының мөгелерин хей-аът кинрген кыйгы-йөрээлдери оон-моон уягылыг ындынналып үнер.

Бирги мөге салыкчызы:

Турган болду арзылан дег
Туткан хөлү какпа дег,
Дегээлээрге тендиш дивес
Демир өргеи дег, мөге
шылай бердин-ий!

Ийги мөге салыкчызы:

Эргек дырбаш аразында
Эгин содаа часпас мөге,
Хартыгадан кашпагай
Дээлдигенден тевингир
мөге
Девип-самнап баардыы!

Оюн көргүзүг: «ХУРЕШ»

Тыва улустуң «Дөгө-Баары» деп ырызының аалгазы-биле мөгелер эзир куш дег девип, самнаар.

Хөөмей-сыгыт, каргыраны салып турда, «буттаар», «дегээлээр», «дөнмектээр», «бөөлдээр», «катай кагар», «чан баштаар», «ымагалаар», «хояр» дээн ышкаш тыва хөрештиң чараш аргаларын дүргеп, кашпагай кылдыр көргүзе кааптар.

Дүк салырының хүүнде эн-не хүндүлүг кижи — хой кадарчысы чедип келир. Кадарчыга аалдын улуг назылыг кижизи кош-кыры болгаш аңаа эштей борбак эътти ничикке суп бергеш, кыска йөрээлди салыр:

Анай-хураган өзүп турзуп!
Аал-оран байын турзуп!

Шупту: тыва улустуң ырызы «Көшкүн арат»:

Оран-чурттуң оъдун
оттаар
Оолдуг-таалдуг малдарымны
Оолдар, кыстар ырлаан,
хөглээн
Онза чаран чуртумайны,

Шанчы САТ,
Аксы-Барлык суур.

«Агаарже үндүр аттыккан борбак бөмбүүвүс келди-ле, ону кым мурнай дозуп аптар эвес, че, ооллар. Ону карак чивеш аразында дозуп апкан кижи ёзулуг дидим, спортчу ол болур эвеспе» деп фоточурумал.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Айтырыглар

ОЪТ ОЪТТААР МАЛ ЭВЕС

Шаг-уе бергедээн леп чүвени кижи бүрүзү билип, бодап чоруурур чугаажок. Аъш-чемниң, бараан-сараанның өртээ шупту «үрдүнген», үгле мунар, чүстер. А чогум кижилериниң ажылдап ап турар шалыны хлебке-ле мөлдүк-калдык дизе хөөредиг болбас боор. Ам канчаар чүрттаавыл? Оолала ол каш акша ай-айы-биле үнместээн. «Банкыда акша чок, куруглаан» деп сөстерни чеже-даа дыныаарга, хырыы тодар эвес.

Пенсионерлер дүне 3-4 шактан-на почта «таныылдаан» турар. Садыгларлан кирген, каш акша беш-алды кижиге үлеп турда-ла, төнер.

Акша-төгөрик чөрле аргажок тывылбастаан үве болза, кандыг-биз өске аргадан ажыглаза. Чектер, талоннар-биле чурттап турар черинин аайы-биле садыглаашкын чорудар үе келбээн бе?

Шагда арат ажыл-агыйы турар душта кижи бүрүзү саап ижер инектиг, каш малдыг чораан болгаш, аш-чутка-даа белен тоовас турганы чугаажок. Ам бо берге өйде чаала тургустунуп турар арат ажыл-агыйы сайзырал алырдан, бергедеп турар деп бодаар мен. Бензин, кыварчаар материал, энергия өртээ өскен. Оорлаар чорук хемчээлин ашкан. Оон-биле демисежир ажыл барык-ла болдунмастаан. Чонуун ийи чангыс тудуп орар хаваннарын халактадыр-ла оорлап эгелээн. Халаалыг чурттланганы аагынын эгези ол-дур.

Бир эртен 7 шак үезинде суглап чораан, почта чанында барык-ла хонупкан кырган-дижеңкижилер-биле мендилештим.

— Чүү деп кончуг хилинчек дээр силер! Уйгу-дыш чок, ом хонук мынчап келдим. Хлеп тээр чүве чок—деп, чеден хар ажа берген кырган-ава чугааланды.

— Оода-ла ажылдап турар улустуң акша-көпеезин берип турган болза, чегдинип-даа болгай.

— Оът оъттаар мал эвес, чонну канчаар амыдыразын дериг турар чүве? Эртем-билиглиг дарга-бошка, депутаттар деп улустарывыс та чүүү көрүп, дыннап турар. Элдеп-ле чүве —деп, бир кижи хомудалын илеретти.

Үе-шагның берге үе-чадазында чонче көрүүр, оларның эрге-ажыын камгалаар үе келбээн бе?

Эрензет ТЕЖИТ.
«Тинелге» совхоз.

ОЙ, ПОЛКОВНИК

Иван Михайлович Мотринец амгы үеде Львов хоорайда чурттап чоруур. Солуннарга янзы-бүрү темалыг материалдарны бижип, телевидениеге үргүлчү чүве чугаалап турар. А эртен дан бажында болгаш кежээ орай хөөлбек сугларга эштир, балыктаар, олчазы аажок болгулаар — үш пуд чедир балыкты эккээр, кожаларынга харам чокка бээр. А дүне — номнар бижиир, чогаалчы болуксаар. Төөгүүчү мен-даа дээр...

Иван Михайловичниң кол ажылы — милицияга, биргээр чугаалааргa, шагдаага, корум-чурум тударынга, кижилерниң айыл чок чоруун хандырарынга бүгү күжүн, билиин харам чокка берип турар. Полковник Иван Михайлович Мотринец — Львов областың милиция эргелелинин начальниги. Бо хире ак сеткилдиг, хамаатыларга буянныг кижиге генерал атты ша-ла тыпсыр турган чеп, хөй хамаатылар чугаалап, солуннарга бижип турар. Ажырбас, үе-шаг чедип келир: Иван Михайлович генерал болур.

Бисте, Тывада ындыг ак сеткилдиг шагдаа ажылдакчылары база эмгежок. Оларның дугайында бижиири дыка кузенчиг!

(Бистин корр.)

КИНО

АВГУСТ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семь изумрудов на кинжале» 10.00, 12.00, 16.00, «Волкодав» 18.00. **Видеозал:** «Голод страха» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Цель» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

ОЛИМПИАДА-92

БАРСЕЛОНАДАН МЕДЭЭЛЕР

БАРСЕЛОНА. Херээжен улус аразынга 42 километр 195 метр хемчээлди эн дүргеи эртеринге ХКД-ниң төлээзи Россия чурттуг Валентина Егорова шылгараан. Кончуг изиг турда ол дистанцияны Валентина 2 шак 32 минута 41 секунда үе иштинде эрткен. Спорттуң бо хевиринге бистиң төлээзис бодунга баштайгы алдын медальды чаалап алганы ол.

Херээжен спортчулар аразынга 100 метрниң дистанциязынга москвачы 23 харлыг херээжен Ирина Приваловa хүлер медальды чаалап алган. Оон үези — 10,84 секунда. АКШ-тың спортчузу Хейл Деверс Иринадан үгле 2 чүсүк секундр мурнап келгеш, алдын медальга төлептиг болган. Джуднет Катберттин үези 10, 83 секунда.

Эр улус аразынга Европа чемпиону чораан Линфорд Кристи (АКШ) тиилээн. Оон үези 9,96 секунда.

Минск чурттуг херээжен спортчу Наталья Шиколенко копье октаарынга мөнгүн медальды чаалап алган. Ол копьену 68 метр 26 см ырадыр октаан. Германиядан Зильке Реик оон 3 см ажыр октапкаш, бирги шаннаалга төлептиг болган.

Август 1-ниң түүнелдеринде алыр болза, бистиң гимнасчы кыстарывыс 3 алдын, 1 мөнгүн болгаш 2 күлер медальдарны чаалап алган турган. Ол дээрге Татьяна Лысенко, Татьяна Гуцуолар-дыр. Кайызы-даа ийн-ийн медальдыг болган.

Бодунга ийги алдын медальды Ростов чурттуг Марина Логвиненко пистолет аварынга маргыжып турган эккелген. Югослав адыгжы херээжен Ясна Секарич ийги шаннаалга төлептиг болган.

90 килограмм чедир деңзилиг спортчулар аразынга каттышкан команданың төлээлери Европа чемпиону Кахи Кахиашвили (Цхинвали) биле Нукустан Сергей Сырцов оларның көдүрген штангаларының деңзизи дем болган — 412,5 кг. Маная деңзизиниң чиигин барымдаалап, тиилелгени Грузиядан келген спортчуга тывыскан.

Бо дээрге бистиң каттышкан командавыстың 24-кү алдын медалы болуп турар.

Барселона. Владимир Пичерин, Юрий Хромов, РосИТА-СЧТА-ның тускай корр.

ОЛИМПИЖИ МОЗАИКА

Олимпиадада херээжен улус аразынга 100 метрниң дистанциязынга Мурнуу Африкадан баштайгы удаа киришкен спортчу Элинда Верстер болуп турар.

Мурнуу Африка Республиканың шилиндек командазы 1960 чылдан бээр эрткен олимпиадаларга хорудуп алган хевээр киришпээн. Оны Делегейниң олимпий комитеди шинтпирлээн. А оон мурнунда олимпиадаларга мурнуу африкажылар чиик атлетикага 5 алдын, 5 мөнгүн болгаш 4 күлер медальды чаалап алган турган. Сөөлгү алдын медальды 1952 чылда Хельсинки Олимпиадазынга беднин халып турган, Эстер Бранд алган турган. Оон ынчан көргүзүү 1 метр 66 см.

Барселонада болуп турар оюннарда ам Мурнуу Африканың 16 чиик атлеттери киржип турар (8 эр, 8 херээжен спортчулар).

* * *

Тенниске олимпийжи оюннар болуп турар спорт комплекизинге национал полициянын агентилери 11 харлыг америк ооллу эккелген. Ол ооллчугаш бодунун эштери-биле Францияга чедип келгеш, тенниске бодунун эштери-биле белеткеннип турган. Олар бир катап аразында дугурушкаш, Барселонага барып, боттарының алдарлыг теннисчилерин көөр дээш чорупкан. Оларның бирээзи орук ара эрттир удааш, эштеринден аскаш, Барселонага чеде бээр билек, полиция тудуп алган. Ооллу теннис маргылдаазынга аппааргa, эштери-даа чок болурга, ону АКШ-тың элчин черинге эккелген соонда ада-незинче долгапкан.

КУРОРТТУҢ 60 ХАРЛААНЫНДА

Тыванын хоочун курорту — «Чедер» тургустунганындан бээр 60 чыл оюн чоокта чаа демделеп эрттирген.

Курорт эртемденнерниң шинчилелдериниң соонда, 1932 чылда 30-40 хире кижини эмнээри-биле хүлээп алган.

Амгы үеде «Чедерге» хары угда 300 хире хамаатылар кадыын экижидип ап турар. Курорттуң тудугсуурунда улам сайзырап, аваа кышкы-чайгы үелерде доктаамал эмнедип ап болур арга тургустунар. Амгы хүннерде «Чедерге» үүстер, нерв болгаш херээжен улустуң аарыгларын эмнеп турар. Курорттуң кол эмчизи Д. М. Кара-Сал ылангыя малчын улустуң кадыын экижидер дээш улуг кичээнгейни угландырып турар.

Байырлалга курорттуң ур ажылдаан хоочуннарын болгаш өске-даа специалистерни шаннаал мактаан.

Бо хүннерде курортта аъш-чем аймаа четчир, бе хымызын доктаамал берип турар. Чонну эмнээр ажыл улам экижип турар.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээдж Соведж болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, политикалыг болгаш социал айтыыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улет-пур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туруму-биле аъушпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыныгылары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 151.